

KIRJANDUSLIK OTEPÄÄ

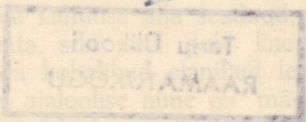
OSKAR KRUUS

OTEPÄÄ KIRJANDUSLIK ESIART

Oskar Kruus

KIRJANDUSLIK OTEPÄÄ

1963

KIRJASTUS «EESTI RAAMAT»

TALLINN 1969

Kujundus: A. Jõers

Fotod:

O. Kruus - lk. 32, 56

H. Mägi - lk. 10, 51, 60, 99, 101, 104, 106

V. Salmre - lk. 12, 14, 16, 27, 30, 37, 38, 40, 41, 54, 58, 61,
65, 78, 84, 85, 87, 91, 93, 95, 96, 97

2

Tartu Ülikooli
RAAMATUKOGU

196386

OTEPÄÄ KIRJANDUSLIK ESIAEG

Otepää sattus esimest korda kirjasõna veergudele 1116. a., kui vürst Mstislav vallutas lääne pool Peipsit linnuse, mida Novgorodi kroonik fikseeris *Медвежья голова* nime all. Nähtavasti olid kohalikud asukad ka ise paikkonna nime tuletanud sõnast *karu*, keda lõuna-eesti murdeis tavatseti nimetada *otiks*. Niisiis on *oti pääst* (← *oten pää*) saanud kohanimi *O t e p ä ä* (saksa keeles teisendina *Odenpäh*). Ka perekonnanimed *Ott* ja *Kahro* esinevad Otepää kandis sageli, viimane ka Uandi- (← Ugan-di) mäe naabruses asuvas Käpa talus.

Otepää Linnamäest 5 kilomeetri võrra põhja pool, Vana-Otepäält Kintslisse viiva külatee ääres asuvad Uandimäge on Eerik Laid pidanud linnamäeks (*Eesti muinaslinnad*, 1923), hilisemad arheoloogid on selle kahtluse alla seadnud, kuid küsimus on lahendamata, sest seal pole kaevamisi tehtud. Uandimäelt on kohalikud elanikud leidnud muinasleide ja peale ajaloolise nime on mäega ühenduses mitmeid muistendeid, peamiselt lugusid peidetud varandustest. Uandimäega on seostatud ka legendi söödud südamest.

Uandi härra oli väga metsik. Kord kutsunud ta endale teisi saksu külla, kuid tuli Linnamäe proua üksinda. Proua tapeti. Teisel päeval tuli Linnamäe härra Uandile. Talle anti süüa-juua ja siis küsis Uandi isand, et mis liha ta söi. Linnamäe härra ei osanud kosta. Kui talle üteldi, et on söönud oma proua ihu, siis vihastas Linnamäe härra väga. Ta tuli väega tagasi ning hävitas Uandi lossi ja selle isanda. (*Jutustanud 1968. a. Johan Kruus Käpa talust, sünd. 1880.*)

Selle muistendi teisend on avaldatud 1846. aastal «Inlandis», kus Otepää härra vastasena lastakse esineda Rõngu isandal.

Kõige rohkem muistendeid Otepääl on seotud Linnamäega. Jutustatakse seal asunud lossist ja kae-
vust, mis olnud maa-aluste käikude kaudu ühendu-
ses Alevijärvega. Linnamäe tekkimisest kõneleb
muistend järgmist (J. A. Palmi publikatsioon «Posti-
mehe» erilisas 3. VI 1900):

Kord ühel ilusal suiõhtul ootas nägus neiu mäe asemel, kuhu ta lootsikuga oli sõitnud, oma peidmeest. Kuid peid-
mehe asemel tuli keegi teine poiss, kes ka neiot armastas
ja sundis teda enesele naiseks tulema. Neiu ei andnud
järele ja ütles, jätku teda rahule, sest ta ei murda iialgi
truudust oma peidmehe vastu. Selle üle vihaseks saades
pistis poiss neiuks odaga surnuks. Sellest teatust saades
ehitas rahvas neiuks ta truuduse täheks sinna tähendatud
mäe, kuna aga mõrtsukas enne seda sääl ära hukati.

Muistendite teateil on Linnamäes peidus ka roh-
kesti varandusi. M. J. Eiseni kogus (Ingrid Sarve
publikatsioon TA Kodu-uurimise Komisjoni kogumi-
kus «Otepää», 1966) leidub järgmine muistend:

Räägitakse, et Otepää Linnamäe sees on suured keldrid
täis varandust ja sõjariistu. Koopas elavat veel üks vana-
moor, kes kujub sukki, iga päev ainult üks silm. Kui
sukad valmis, siis lähevad maailm hukka. Ohtuti ja õõseti,
iseäranis tähtpäevadel tuleb vanamoor valgeis riides ühes
tulipunase koeraga välja. Kui keegi tuleb, kaob ta kohe
ära. Kui keegi kõrva maad vastu paneb, kuuleb ta sam-
mude müdinat.

Otepää kuulub Eesti vanemate asulate hulka ja
võib tagasi vaadata 850-aastasele kirjutatud aja-
loole. Ses suhtes on Otepääst ees vaid Tartu, mida
on esimest korda kroonikas mainitud 1030. a. Pärast
vene leetopisse tuleb ulatuslikult ja korduvalt Ote-
pääst juttu Läti Henriku kroonikas seoses saksa
ristisõitjate vallutusretkedega Läänemerele. Pärast
XIII sajandit on aga Otepääst ajalooannaalides vähe
andmeid, täpselt pole teada seegi, kunas hävis
Linnamäele ehitatud piiskopilinnus. 1950.–1962. ja
1967.–1968. aastal Linnamäel arheoloogilisi kaeva-

misi juhatanud O. Saadre arvab Otepää lossi põlemisajaks XIV sajandi viimase aastakümne.

Eestlaste endise linnuse tõttu on Otepää üks vana-maid kihelkondi ka kristianiseerimise perioodist: juba 1234. a. oli Otepääl oma preester (plebaan). Sõdade hävitustöö tagajärjel on Otepää varasematest jumalakodadest vähe andmeid. Uuesti rajatud Mardi nime kandev kirik on oma ukсед avanud 1671. aastal. Uue torni on Otepää kirik saanud 1860. aastal, kiriku praegune kuju pärineb möödunud sajandi lõpust, kui 1889.–1890. aastal hoone kapitaalselt ümber ehitati. Teise maailmasõja ajal sai torn tugevasti kannatada, restaureeriti aga 1947. aastal.

Pärast Rootsi halduse lagunemist läksid Otepää kihelkonna mõisatest kroonu kätte ning renditi välja eraisikutele Vana-Otepää ja Nüpli. Kastolatsi ja Ilmjärve mõis jagati hiljem vene apostliku õigeusu kirikuile, koolidele ja eraisikuile.

Otepää kihelkonnas said koolid alguse 1765. aasta patendi põhjal, kuid mõnesugust ilmalikku õpetust on jagatud juba varem. 1700. a. olnud Adrian Virginiuse ajal Otepääl ametis üks koolmeister, 1786. a. tegutsenud juba 12 kooli: Nüpli, Nõuni, Aiaste, Pilkuse, Vidrike, Ilmjärve, Arula, Palupera, Päidla, Pangodi, Neeruti ja vaestekool. 1834. a. osanud juba kõik leerilapsed lugeda. 1850. a. alates on hakatud ka vene koole asutama, tähtsamad neist on Kastolatsi ja Ilmjärve vene kihelkonnakool. 1904. a. avati Otepää alevis 2-klasiline ministeeriumikool, 1907. a. kohaliku hariduseltsi poolt emakeelne progümnaasium, mis 1919. a. muudeti eragümnaasiumiks. Viimane andis esimese lennu lõpetajaid 1924. aastal.

XVII sajandil sai Otepääst lõuna-estli keele ja kirjanduse arendamise keskus tänu siinkandis tegutsenud kultuurihuvilistele pastoritele. Esimene pikemat aega Otepääl peatunud kirjamees on kirikuõpetaja Adrian Virginius (Vergin) (1663–1706), kes sündis naaberkihelkonnas Kambjas, alustas

pastori ametit Puhjas ning tegutses selles ametis Otepääl aastail 1694–1704. Adrian Virginius on üks tähtsamaid lõuna-eesti keeles avaldatud kiriku-kirjanduse soetajaid. Kõigepealt toimetas ta Riias trükki oma isa *Andreas Virginiuse* (1640–1701) koostatud katekismuse (1684) ja esimese tartukeelse lauluraamatu (1685), neile järgnes tolle aja suursaavutusena «Vastne testament» (1686). Teose on tõenäoliselt tõlkinud *Andreas Virginius* ning käsikirja viimistlenud *Adrian Virginius*. «Vastne testament» ületas oma mahult kõik senised eestikeel- sed trükised ning viis mõneks ajaks juhtivale kohale lõuna-eesti keele. Hiljem hakkas *Adrian Virginius* välja andma kirjandust ka põhja-eesti keeles, seal- hulgas «*Ma Kele Koddo ning Kirgo Ramatu*» (1694–1695). Selle teose üheks kaasautoriks oli 1693. a. eesti keele grammatika avaldanud *Johann Hornung* (sünd. umbes 1660, surn. 1715), kes pärast *Adrian Virginiust* täitis ajutiselt (1706–1709) Ote- pää pastori kohuseid.

XVIII sajandil hoidsid Otepäa kirjanduslikke tra- ditsioone elavana pastorid *Clare* ja *Hehn*. *Johann Christoph Clare* oli Otepäa kihelkonna kirikuõpetaja aastail 1723–1743. Ta koostas eesti- saksa sõnaraamatu «*Cellarius Esthonicus-Germanicus oder Wörter-Buch der Ehstnischen Sprache und zwar Dörptischer Mund-Art*», mille varaseim ära- kiri pärineb 1730. aastast. Sõnaraamatu trükkimata jää- nud käsikirja säilitatakse Tartus kirjandusmuuseu- mis ning see pakub väärtuslikku allikmaterjali lõuna- eesti keele kohta. Aastail 1776–1793 Otepäa pas- toriks olnud *Johann Martin Hehn* (1743–1793) avaldas tartumurdelise valmide kogu «*Jutto Nink Moistu Könnē . . .*» (1778), mida tänapäevani pole aga enam säilinud ühtegi eksemplari. Põgusad on teated ka *Hehni* käsikirja jäänud teostest.

Kõik nimetatud pastorid olid sakslased ning Ote- päa kungasalale tulnud mujalt. Kuni XIX sajandi vii- mase veerandini on otepäälaste endi kirjanduslik loo- ming saanud avalduda ainult rahvaluules. Folk-

loristlikku materjali on Otepäält kirja pandud rohkesti. See töö algas Jakob Hurda pastoriks olemise aegu ning jätkus ka hiljem. 1939. aasta andmete järgi on Otepäält üles kirjutatud rahvalaule (sealhulgas mängulaule) – 778, rahvajutte – 515, vana-sõnu ja kõnekäände – 1547, mõistatusi – 1453, uskumusi ja kombeid – 2760, rahvaviise – 41. Otepäälastest on rahvaluulet kogunud O. Grossschmidt, J. Speek, P. Speek, J. Tammemägi, G. Wulff, V. Vaher, J. Vuks, P. Anton, A. Asor, K. Liinamägi, H. Nugin jt. Servapidi on Otepäa maile ulatunud isegi Kalevipoja-muistendeid. Vastse-Otepäält on G. Wulff üles kirjutanud harva esineva muistenditüübi Kalevipoja lootsikust. Kui ilmus Kreutzwaldi «Kalevipoeg», siis paistis Otepää kihelkond silma eepose tellimise arvukusega. Hiljem on nähtavasti kirjanduslike allikate tagasimõjuna hakanud levima pseudofolkloorseid muistendeid, mis seostavad ka Pühajärve tekkimist Kalevitega (O. Grossschmidt'i luuletus «Unenägu», A. Grenzstein-Piirikivi luuletus «Pühajärv» – viimases on kontamineerunud Ülemiste ja Pühajärve tekkimise seletused). Rahvapärast alust ei tea olevat ka K. E. Söödi lühiballaadil «Pühajärve piiga».

Otepää alevi vahepealse nime Nuustaku (saksa k. *Nustago*) tekkimise kohta on kohapeal levinud järgmine seletus.

Otepää kiriku naabruses paiknev suur järskude nõlvadega kruusakink kuulus Pühajärve mõisale. Opman oli ametisse seadnud valvuri, kes pidi jälgima, et ükski külalaps ei libistaks sarapuudelt pähkleid karmanisse. Alles mihklikuus käis Pähkli-Rein ringi käsuga: «Lapsed, homme nustakule!» See väljend on mugandus saksakeelsest sõnast *Nußtag* (*pähklipäev*). Kuid Pähkli-Reinu valvamistest hoolimata osutus tulu pähklitest tühiseks ning Pühajärve mõisnik laskis kingulae üles harida ja asutas siia Nuustaku karjamõisa. (Karjamõisa valitsejamaja asus praeguse Otepää linna südames «Dünamo» ühiselamu asemel. Nõukogude tänavas – nr. 8 ja

10 – on säilinud kaks vana moonamaja.) Kruusane pinnas osutus aga viletsaks põllumaaks ning karjamõis jäi kiratsema. Pühajärve ümbruse korrastamisega tegelev J. H. B. von Schrenk leidis Otepää mäele parema rakenduse. Ta arvas, et teistest käsitöö- ja kaubanduskeskustest eemal asuvale teeristile sobib asutada alevik. Riia kubermanguvalitsusele esitatud palvekirjale anti 17. jaanuaril 1862 jaatav vastus ning seda kuupäeva tavatsetakse pidada Otepää praeguse linna asutamisaajaks. Pühajärve mõisaproua ettepanekul sai kahepäevase laadapidamise õigusega alevik nimeks Vastse-Otepää, muistse linnuse paik jäi Vana-Otepääks. 1868. aastal eraldusid Vana-Otepää ja Vastse-Otepää vald ning nähtavasti sellepärast ei kasutatud viimast enam alevi nimena. XIX sajandi lõpul figureeris juba ametlikeski pabereis Nuustaku alev. Alles 1922. a. anti folklorist M. J. Eiseni ettepanekul alevile ametlikult tagasi Otepää nimi. Linna õigused sai Otepää 1936. aastal.

RAHVUSLIKU LIIKUMISE PERIOOD JA XIX SAJANDI LÖPP

Rahvusliku liikumise perioodil muutus Otepää pastoraat uuesti kultuurilooliseks keskuseks Jakob Hurda tegevuse tõttu. Jakob Hurt on sündinud 22. (vkj. 10.) juulil 1839. aastal Põlva kihelkonnas Himmastes Lepa talus. Pärast Tartu ülikooli lõpetamist 1865. a. töötas ta Otepää kandis Hellenurme mõisas akadeemik Aleksander Theodor von Middendorffi perekonnas koduõpetajana, 1867. a. oli pastoripraktikal Otepää kirikuõpetaja Moritz Kauzmanni juures. J. Hurt oli üks esimesi eesti soost pastoreid ja tal polnud kerge ametikohta saada, Riia konsistoorium ei kinnitanud teda vormilistel ettekäaneltel Äksi pastoriks. Otepää talupojad aga soovisid eestlasest kirikuõpetajat. Eriti agaralt taotles ümberkaudsete mõisnike pool Hurdale toetust Arula

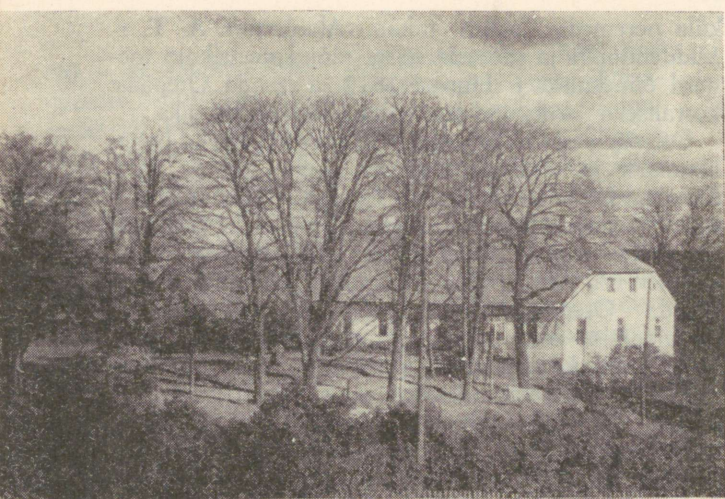
küla peremees Tsuura Juhan. Akadeemik A. T. v. Middendorffi ja mõnede teiste mõjukate isikute toetusel õnnestuski J. Hurdal 1872. a. asuda Otepääl korraliseks, «kutsutud ja seatud» kirikuõpetajaks.

Otepää periood osutus J. Hurda elus üheks õnnelikumaks ja tegevusrohkemaks. Sellal oli ta Eesti Kirjameeste Seltsi ja Aleksandrikooli peakomitee president, tema juhtimisel arenes hoogsalt rahvaluule kogumine, aastail 1875–1876 tulid trükist «Vana kandle» esimesed, Põlva kihelkonna laule sisaldavad vihud. Otepääl hoolitses J. Hurt haridusolude parandamise eest, tema eestvõttel ehitati uus, telliskivist maja kihelkonnakoolile Vana-Otepääl ja korrustati mitmeid vanu koolimaju. Koolmeistritele korraldati perioodiliselt konverentse, mis tõstsid õpetamise taset. J. Hurdal oli edu võitluses alkoholismi vastu, tema ajal loodi siin ka laulu- ja pasunakoovid. J. Hurt on ise Otepää-perioodi kohta kirjutanud:

Otepää kohta ütlen, et ma iseäralist rõhku koolide päale panin ja need sääl tõesti öitsema hakkasid. Kõikidega Otepääs sain ma väga hästi läbi, armastuses lahusime, ainult «kiriku valla meestega» oli meil tegemist. Neile olin ma «mõisnik», rendi pärast, mõisnik nende arvamise järele, et mul küll rendi asjus olid kõige pehmemad vormid ja tingimused.

J. Hurdal tuli tõepoolest ette kirikumõisale renti maksvate Kerkuvalla talumeestega lahkhelised, mis olid üheks tema Otepäält lahkumise ajendiks. Kuid peamiseks põhjuseks oli see, et ta jäi ühiskondlikus võitluses alla rahvusliku liikumise radikaalse tiiva juhile C. R. Jakobsonile. Oktoobris 1880 siirdus pastorist folklorist Otepäält Tartu kaudu Peterburi.

J. Hurda elu Otepääl on kujutanud soome-rootsi kirjanik Ester Ståhlberg oma ajaloolise romaani «Päikese tõusu poole» (eesti keeles 1934) peatükis «Otepää kirikumõisas». E. Ståhlbergi romaan püüab ilukirjanduslikus vormis anda lugejale kujutlust eesti rahvuslikust ärkamisest ning selle aja vaimsusest ja kultuuritegelastest. Peamiselt leiab kujutamist Tartu,

Endine Otepää pastoraat – Jakob Hurda residents (1967)

kuid tehakse peatusi ka Kreutzwaldi juures Võrus, Hurda juures Otepääl, tutvustatakse rahvusliku liikumise keskust Viljandimaal ning raamat lõpeb nimeka Mulgimaa peremehe Hain Henno kuldpulmadega.

Otepää pastoraat, kus ka J. Hurt elas, paiknes kiriku vastas Võru ja Tartu maantee vahel. Praegu asub selles valges, ruumikas hoones Otepää soovhoosi kontor. 1966. a. paigutati maja õuepoolsele seinale memoriaaltahvel tekstiga:

SIIN ELAS A. 1872–1880
RAHVALUULE- JA KEELETEADLANE
JAKOB HURT

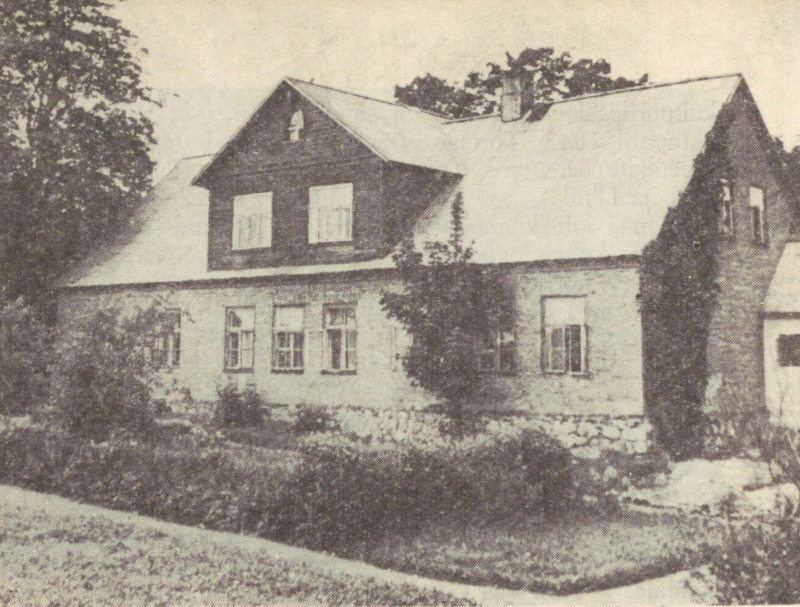
Otepää vanale kalmistule on maetud mudilastena surnud J. Hurda tütreid Hildegard ja Helmi.

Paar aastat pärast J. Hurda lahkumist saabus Otepääle rahvusliku liikumise ajajärgu jutukirjanik Jakob Pärn, kellest sai siin mõneks ajaks juhtiv

kultuuritegelane. J. Pärn on sündinud 30. (vkj. 18.) oktoobril 1843 Tormas, õppinud Tartu I (saksa) Õpetajate Seminaris, töötanud koolmeistrina Põltsamaal ja Lihulas.

Otepää kihelkonnakool oli 1879. a. saanud uue, tolle aja kohta moodsa, kahe klassitoaga koolimaja alevist 1,5 km kaugusel Kaarna järve kaldal. 1882. a. lahkus kooli juhataja T. Undritz Saaremaale Kaarma seminari õpetajaks. 1882. aasta novembris avaldas ajaleht «Olevik» kuulutuse, et «Otepää kihelkonnas on kihelkonna koolmeistri koht saada», kuid kool jäi siiski aastaks seisma. Vakantsele kohale kandideeris küll Jakob Pärn, kes siis oli kohata, kuid teda ei valitud, sest peeti C. R. Jakobsoni pooldajaks. Ei aidanud ka J. Hurda soovitus. 1883. aasta sügisel sai J. Pärn siiski Otepää koolmeistri koha ning kolis koos oma naise Anna ning viie pojaga Kaarna järve kaldale. J. Pärn viis Otepää kihelkonnakooli õitsvale järjele. Tema ajal küündis õpilaste arv koolis 60–70-ni, ühel aastal ulatus see isegi 88-ni. Kuid mõne aasta pärast tekkisid J. Pärnal teravad kokkupõrked kohaliku pastori Burhard Sperrlingkiga kooli revideerimise pärast ning kirikumees tegi tükiks ajaks koolmeistri elu kibedaks. Kirjandusliku loomingu osas kujunes Otepää-periood J. Pärna elus tagasihoidlikuks. Enamik tema selleaegsetest kirjatöödest on jäänud käsikirja, sest «Oma toa, oma loa» autoril oli raske võistelda sajandi lõpul esilekerkinud uute andekate kirjanikega. J. Pärna sellal trükitis ilmunud töodes esineb Pühajärve-motiiv kunstmuinasjutus «Juula» («Postimehe Lõbulisa», 1894).

21. märtsil 1899 peeti Kastolatsi vallamajas Otepää Põllumeeste Seltsi asutamise koosolek, kus seltsi ülesannetest ja sihtidest kõneles J. Pärn, kellel oli vastavaid kogemusi juba Lihulast. Seltsi esimeheks valitigi J. Pärn, kes tegutses selles ametis 1903. aasta alguseni. Tartu Põllumeeste Selts oli juba 1876. a. korraldanud Otepääl põllumajandusnäituse, hiljem võtsid Otepää talumehed osa ka Tartu näitustest. Põllumeeste selts ei olnud esimene otepää-

Endine Otepää kihelkonnakool ja Vana-Otepää algkool (nüüdne TPedI õppebaas) (1968)

laste ühiskondlik organisatsioon. Juba 1890. a. oli Vastse-Otepää vallas asutatud karskusselts «Edasi», mis 1892. a. toodi üle Otepää alevisse. 1897. a. asutati Priitahtlik Pritsi Selts (hilisema nimega Vabahtlik Tuletõrje Ühing), kes 1900. a. ehitas alevi keskele Pühajärve tee äärde maja, mis mitmeks aastakümneks sai Otepää kultuurielu keskuseks.

J. Pärn pidas rohkesti kõnesid nii põllumeeste kui ka karskusseltsis. Pärast 25-aastast haridus- ja kultuuritööd Otepääl läks vana koolmeister 1908. a. Volmari seminari õpetajaks.

Kui Otepäält lahkuda Võru maanteed mööda, siis jõutakse J. Pärna elukohaks olnud kihelkonnakoolimaja juurde, mis asub Neerutisse ja Kanepisse suunduvate teede vahelisel kõrgendikul. Kihelkonnakooli hoone päris Vana-Otepää algkool, kes ehitas põõningukorrusele puust ristehitise lisaklassiruumide

saamiseks. Praegu asub siin Tallinna Pedagoogilise Instituudi õppebaas. 1966. a. paigutati koolimaja Otepää-poolsele nurgale mälestustahvel:

SIIN ELAS JA TÖÖTAS A. 1883–1908
KIRJANIK JA KOOLIÕPETAJA
JAKOB PÄRN

Energiline kultuuritegelane on olnud Gustav Wulff (kirjanikunimi G. Öis), kes sündis 1. jaanuaril 1865 (vkj. 20. detsembril 1864) Tartumaast saarena eraldatud Vastse-Otepää vallas Juusa talus. Ta sai hariduse Tartu II (vene õppekeele) Õpetajate Seminaris ning töötas aastail 1885–1892 koolmeistrina Puhjas. Seejärel oli G. Wulff üle neljakümne aasta (1894–1937) Vana-Otepää valla sekretär. Vana-Otepää (hiljem Otepää) vallamaja asus kiriku naabruses Linnamäe vastas. Saksa okupatsiooni ajal põletasid selle 1944. a. augustis maha kohaliku Omakaitse tegelased. Praeguseni on säilinud osa G. Wulffi istutatud pärnaalleest.

1885. a. aitas G. Wulff asutada lauluseltsi Kanepis ja hiljem ka Puhjas, 1899. a. valiti ta vastasutatud Otepää Põllumeeste Seltsi sekretäriks, mõni aasta hiljem selle esimeheks. Sekretärina ja esimehena tegutses ta ka teistes Otepää ühiskondlikes organisatsioonides (karskusseltsis «Edasi», Nuustaku Laenuja Hoiuühisuses, Nuustaku Kaubatarvitajate Ühisuses, Otepää Piimaühisuses, Liivimaa Vallakirjutajate Seltsis). Erilised teened on G. Wulffil Otepää hariduselu edendajana, tema eestvõttel asutati 1906. a. Nuustaku Kooli Selts (hilisem Otepää Hariduse Selts), kes 3. oktoobril 1907 avas eestikeelse progümnaasiumi. 1909. a. valmis sellele õppeasutusele kahekorruseline hoone (praegu Otepää Keskkooli internaat Hariduse tänavas). Tolles koolimajas on õppinud maalikunstnikud Kristjan Teder ja Enn Volmere (Elmar Volmer), graafik Märt Laarman, kujur Ferdinand Sannamees, lastekirjanik Madis Raju, praegu välismaal elavad kirjanikud Valev Uibopuu ja Peeter Lindsaar, näitlejad Aarne Viisimaa, Juhan

Kaarna järv Vana-Otepääl (1968)

Vaher, Elvy Nander (end. Vaher), Ott Raudheidning ja Arne Laos, teenekad pedagoogid ja haridustegelased Konstantin Vanik, Kalju Leht, Heino Mägi ja Franz Oper.

Väljaspool Otepää piire on G. Wulff tuntud luuletajana. Juba seminariõpilasena Tartus lõi ta pinginaabri Karl Rammi komponeeritud viisi jaoks luuletuse «Ööbikule», mis ilmus K. A. Hermannini toimetatud «Eesti Postimehe Muusiku Lisalehes» nr. 5/6 1883. Luuletaja lihtne feodalismivastane sümboolika oli rahvale hästi arusaadav ja meelepärane ning nii levis kiiresti laul ööbikust, kes ei taha laulda mõisaaias, vaid talupoja akna all. Tavaliselt algussõnade «Örn ööbik...» järgi tuntud laul on kujunenud oma-moodi Otepää hümniks ning kuulub tänapäevani rahvalike laulude raudvarra. Mõisnikes äratas see laul suurt meelepaha. G. Wulff on ise meenutanud:

Sakste lehes sai Dr. Hermann tublisti sarjata, et ta niisuguse «veremehe» (Blutmann) laulusid ära trükitib ja sellega ka muusika «katkuks» teeb.

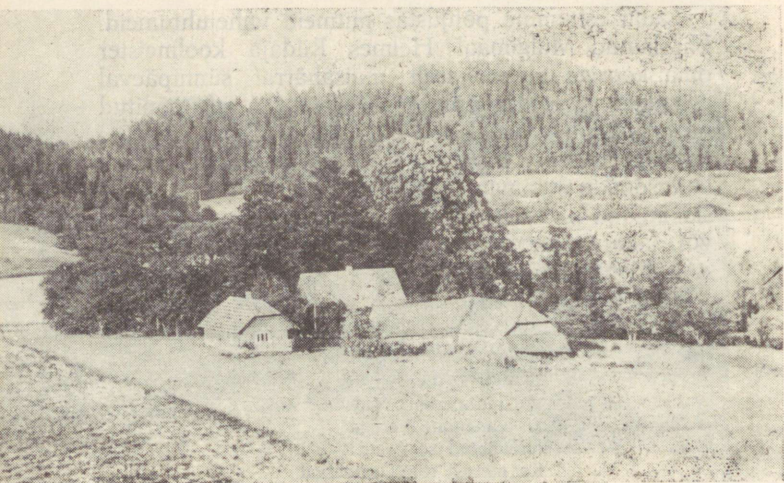
Laulu esitamine põhjustas mitmeid vahejuhtumeid. Nii läinud Mulgimaal Helmes Riidaja koolmeister oma kooriga tavakohaselt mõisahärrat sünnipäeval üles laulma. «Õrn ööbik» oli äsja selgeks õpitud ning nüüd lasti sel kõlada mõisniku akna all. Kas lihtsameelsusest või sihilikult jäeti tähele panemata laulusõnade sobimatus olukorraga. Ent vaevalt jõudsid lauljad alustada teist salmi «Ei mõisa aias helista või laulu minu rind», kui mõisahärra käratanud: «Aitab! Minge ära!»

Hiljem on püütud laulu sõnu, eriti selle teist salmi, leebemaks redigeerida. Esitrükis algab ööbiku vastus nii:

Ei mõisa aias helista
või laulu minu rind:
Su vanemate verega
on väetud see pind!
Ka metsas tore'l tomingal
ei hüüdma saa mu huul,
vaid talupoja akna all
sää! pühal pärnapuul.

Käibele on ilmunud aga ka variandid «vanemate verega / on võietud see pind» ja «sest muistse mälestusega / see hoiab eemal mind!» Tõenäoliselt ei ole G. Wulff aktsepteerinud neid muudatusi, sest mõnes väljaandes («Eesti Postimehe» lisa, 1894; antoloogia «Eesti luuleilm», 1913) on autori eluajal taastatud väljend «väetud pind». Autori tahet väljendava esitrüki redaktsiooni on uuesti kättesaadavaks teinud R. Põldmäe ajakirjas «Keel ja Kirjandus» (1965, nr. 1) ja brošüüris «Gustav Wulff-Õis – «Õrna ööbiku» autor» (1965).

G. Wulffi värsid on jäänud ühiste kaante vahele koondamata, kõige suurem valik leidub antoloogias «Eesti luuleilm». Viimases on ära trükitud ka G. Wulffi mõned Otepää murrakus kirjutatud naljapalad ja paroodiad («Liikva», «Parodie Schilleri «Auusa rüütli meelega» pääle», «Laul ja needmine»), mida on sageli esitatud eesti maanäitelavadel. Jutus- tuses «Kallima kalmul» («Eesti Postimees» 1884, nr. 1–5) on olustiku ja looduse kujutamisel märgata

Vaade Setjamäelt Nüpli järvele ja G. Wulffi Lõhmuse talule, vasakpoolses majas on puhanud suviti kirjandusmuuseumi töötajad (1968)

Otepää koloriiti. See on lugu Pärna talu noorest peremehest, kelle mõrsja langeb mõisniku ohvriks ning seepärast võtavad mõlemad peategelased endalt elu.

G. Wulffi viimased eluaastad möödusid Nüpli külas Lõhmuse talus. Siin kauni Nüpli järve kaldal on puhkust veetnud kirjandusmuuseumi töötajad, elumajas on aga memoriaaltuba G. Wulffi elu ja loomingut tutvustava ekspositsiooniga. 1960. a. paigutati Lõhmuse elumaja õuepoolsel seinale mälestustahvel:

SELLES MAJAS ELAS
LUULETAJA JA
KULTUURITEGELANE
GUSTAV WULFF-ÕIS
1941–1946

Lõhmuse talu asub Otepäält 3 km kaugusel. Sinna on kõige hõlpsam sõita Valga maanteelt – enne Väikest Munamäge tuleb keerata paremale.

Läbi metsa viib sinna ka otsetee Otepää linna kagunurgast, Sootalust mööda. Kõige huvitavam on aga pöörduda Pühajärve idakaldal looklevalt maanteelt Kolga ja Poslovitsa talu vahel üles metsarajale (pääseb läbi ka autoga). Peagi jõutakse teisel pool kuusikut välja kõrgele seljandikule – Seljamäele, kust avaneb haruldane vaade Nüpli järvele koos selle kaldal asuva Lõhmuse taluga. Siit ülevalt on armastanud seda paikkonda maalida kunstnikud (J. Võerahansu 1943. a., R. Uutmaa 1958. a. – viimase üks «Nüpli järv» asub Tallinnas Kreutzwaldinim. Riikliku Raamatukogu fuajees). 1962. aastal on maalinud aga L. Mikko oma «Nüpli järve» teiselt kaldalt, nii et lõuendil jääb Lõhmuse talu üle vee.

G. Wulff suri 9. jaanuaril 1946. Tema kalm asub Otepää uuel surnuaial (ülemisest peateest vasakul põiktänava ääres).

Samas lähedal paikneb ka Otepäält pärineva teeneka polaarlenduri Leonhard Kruse (Kruus) (1899–1966) dolomiidist mälestusmärk Arktika reljeefkaardi kujutisega. Teiste Arktika-lendude kõrval võttis L. Kruse 1937. a. osa O. Schmidt ja I. Papanini ekspeditsioonist Põhjanabale.

Otepää uuel surnuaialt leiame veel teisegi kirjamehet – Jaan Speegi (kirjanikunimi Leidin) kalmu (sama peatee ääres paremal surnuaia taganurgas). Vennad Jaan (sünd. 24. – vkj. 12. – septembril 1866) ja Peeter (sünd. 16. – vkj. 4. – juunil 1873) Speek on pärit Pangodi vallast Laguja külast Lipardi talust. Noorelt jäid vennad isata ning nende kasvatajaks sai kultuurihuviline võõrasisa Hendrik Tamberg, kes koos vend Peetriga oli 1880. a. asutanud Pangodis puhkpilliorkestri. Jaan ja Peeter Speek õppisid Kastolatsi vene kihelkonnakoolis (Otepää linnast 3 km, Pangodi–Tartu maanteest vasakul), hiljem aga läksid nende eluteed lahku.

1902. a. sai Peeter Speegist Tartus «Oleviku» toimetaja, 1903. aasta lõpul asutas ta radikaalse ajalehe «Uudised», mis kujunes sotsiaaldemokraatliku partei föderalistliku haru häälekandjaks. 1905. aasta

lõpul oli P. Speek sunnitud revolutsioonilise tegevuse pärast põgenema. Esialgu varjas ta end Narvas vend Jaani juures, kuid hiljem õnnestus Soome pääseda. 1908. a. emigreeris P. Speek Ameerika Ühendriikidesse, kus ta paar aastat toimetas seal väljaantavat eestikeelset töölislehte «Uus Ilm» (ilmub ka tänapäeval). 1915. a. omandas P. Speek doktorikraadi. Ta on avaldanud romaani «Attaboy» (1936) ja ka mõned brošüürid eesti keeles. P. Speek suri 1968. aastal.

Jaan Speek tegutses kooliõpetaja ja ajakirjanikuna Narvas, aastail 1906–1907 toimetas ajalehte «Põhjanael». 1885. aastast alates hakkas ta «Meelejahutajas» ja «Postimehes» avaldama värsse. J. Speegi luuletustest on äratanud tähelepanu vemmälvärsilikus laadis kirjutatud tsükkel «Ouduva riimid» (need 12 luuletust on trükitud ajakirjas «Tallinna Kaja» 1914, nr. 21–29). Narvast, kus J. Speek suri 29. mail 1921, toodi surnukeha kirjamehe kodupaika Otepäele. Hiljem asetaskirjanduse Selts tema kalmlule roosakashallist graniidist hauasamba.

Kastolatsi vene kihelkonnakoolis töötas õpetajana aastail 1879–1882 rahvusliku liikumise tegelane Jakob Johanson-Pärna, kes sündis 17. (vkj. 5.) novembril 1858 Elva lähedal Uderna vallas Raudsepa talus. 1882. a. abiellus ta C. R. Jakobsoni õe Natalie Auguste Pernaga. Vastandina J. Hurdale oli Johanson-Pärna üks rahvusliku liikumise radikaalse tiiva ideoloogid Otepääl. J. Johanson-Pärnal ja tema abikaasal on teeneid Otepääl isetegevusliku teatrikunsti traditsioonide loomisel. 1882. aasta sügisel komplekteerisid C. R. Jakobsoni lähemad sugulased näitetrupi «Arthuri ja Anna» lavastamiseks. Pärast viieaastast vaheaega tuli C. R. Jakobsoni ainuke näidend uuesti vaatajate ette kõigepealt Otepääl, kus lavastamise eesotsas seisid J. Johanson-Pärna ja kaupmees W. Müller. Kostüümide eest hoolitses Natalie Johanson-Pärna, kes oli tegelastele sobivad rahvarõivad valinud. Kohalikest esinesid osalistena W. Müller abikaasaga, J. ja N. Johanson-Pärna ning viimase tütar Marta Pärna, teised näitle-

jad olid väljastpoolt. Otepää ja Kanepi kihelkonnast oli peole saabunud rohkesti rahvast ning «Arthuri ja Anna» etendus möödus Pühajärvel menukalt. Hiljem etendas sama näitetrupp «Arthurit ja Annat» ka Viljandis, Tallinnas, Peterburis jm.

J. Johanson-Pärna sulest pärinevad ka orjaaega kujutav jutt «Jaaku Miinat» («Valgus», 1882), biograafia «Kuulus Eesti rahva hariduse töötaja C. R. Jakobson» (1891) ning viis trükki üleelanud «Vene-Eesti Sõna-Raamat» (1886).

Otepää alevi olusid möödunud sajandi lõpul kirjeldas jutustuses «Vanaisa vaim» (1901) Nuustaku kohtukirjutaja A d o l f R ü h k a. Autobiograafilise koega teos, mille alapealkirjaks on «Tõelik jutustus», kujutab noore, elukogemusteta kohtukirjutaja õnnetut abiellumislugu. Noormees armub kohaliku majaomaniku tütresse Elsa Seebaldtisse ja kosib selle naiseks. Noorik osutub aga tiisikust põdevaks ja ei salli üldse oma meest, ihned ja egoistlikud on naise vanemad. Nii noorik kui ka temalt nakkuse saanud kohtukirjutaja surevad. Jutustuses on kirjeldatud väikese alevi peoõhtuid, keelepeksu, joomist, varakate kodanike kitsalt utilitaristlikku meelelaadi. Kuigi alevi nimi on raamatus tähistatud kolme tärniga, tundis üks Otepää majaomanik end riivatuna ning püüdis «Vanaisa vaimu» kogu trükki üles osta, et raamat ei pääseks alevielanike kätte. Seetõttu on «Vanaisa vaimust» säilinud vähe eksemplare. Näitekunsthuviline A. Rühka on avaldanud «Lühikese näitemängu õpetuse» (1904), tõlkinud vene keelest lühinäidendi «Sõjamehe Jõulu-õhtu».

RÕNGU

Oleme heitnud pilgu Otepää varasemale kirjandusloole ning teinud lühikesi põikeid Otepää linna lähistele. On aeg asuda kirjandusloolisele ekskursioonile Otepää kaugemasse ümbruskonda.

Otepää mõistet käsitatakse käesolevas ülevaates

avaralt. See ei piirdu linna, valla ega kihelkonna piiridega, vaid haarab paikkonda Otepää linna ümbruses enam-vähem 25 km raadiuses, ulatudes läänes Võrtsjärveni, põhjas Rannu-Elva-Kambja jooneni (viimati mainitud kohad on välja jäetud), idas Karaski-Kanepi jooneni, lõunas Urvaste ja Sangasteni. Nii on tegemist endiste Otepää, Rõngu, Sangaste, Urvaste, Kanepi ja Kambja kihelkonna aladega, mis praegu kuuluvad Tartu, Valga, Võru ja Põlva rajooni. Nii põnevaid ja üksikasjalikult jälgitud kirjandusloolisi maastikke nagu Mahtras, Järva-Madisel või Palamusel Otepää kandis pakkuda ei ole, kuid ajaloolis-biograafiliste vaatamisväärsuste nappust kompenseerib ehk vaheldusrikas kinkude ja järvedega maastik.

Kõrgendikul asuv Otepää linn on oluline teede sõlmpunkt. Siit suunduvad mitmesse kaarde maanteed: põhja poole Pangodi kaudu Tartusse, läände – Arula, Puka ja Pikasilla kaudu Viljandisse, lõunasse – läbi Sangaste Valka ja Urvaste kaudu Antslasse, kagusse – Kanepisse ja Võrru; Võru maanteelt pöörduvad haruteed vasakule, kirdesse – Vana-Otepääle ja Neerutisse, Tammele ja Kambjasse, Valgjärvele ja Savernasse. Kõige üksluisem, kuid autodele soodus on loodesse suunduv asfalttee, mis läbib Kerkuvalla ja Palu metsad, möödub Palupera mõisast (enne seda pöörab tee paremale, Hellenurme), ületab Palupera jaamas raudtee ning ristub Rõngus suure Tartu-Valga (Riia) maanteega.

Möödunud sajandi viimasel kümnendil kujunes Rõngu kohalike kirjameeste keskuseks, memuaarlikes kirjutistes on korduvalt juttu Rõngu luuletajate ringist. Ümberkaudsed kirjamehed käisid koos algul Rõngu apteegis farmatseudiõpilase Juhan Huigu ärklikambris, ajuti ka kaupmees Kuuse pool. Pärast seda, kui Raigaste koolmeistriks tuli Otto Grossschmidt, hakkas ring koos käima Raigaste koolimajas, kus ka Rõngu Laulu- ja Mänguselts harjutas pidas. Ernst Enno on Rõngu luuletajate ringist «Postimehe» albumis jutustanud järgmist:

Riimimise elujärgus oli Rõngus vanemaid ja nooremaid. Tsentrumis vanemaks maamõõtja Eichwaldt. Vaevalt on küll Eestis teist meest leida, kes nii hästi Saksa, Prantsuse ja Inglise klassikuid tunneks. Tõsine ja sügav iseloom, filosoofiliselt kaugele jõudnud vaim, suur luule-armastaja, südamlük, uhkusest ehk eneseväärtuse ülistusest [ei] põrmugi, tõmbas hra Eichwaldt seekord kõik enese külge, mis Rõngus sedakorda «tahedamat» leidis. Herra Eichwaldti algupäralistest töödest ei ole mulle muud nime järele meelde jäänud, kui lugulaulu katkend «Ahasver» ja tõlgetest Shakespeare näidendid. Laulus täitsa «koidu-aegne», kuid inimene ja iseloom kaugel meie ajast ees.

Rõngu luuletajate ringi tegevusest võtsid osa maamõõtja Karl Eichwaldt, Raigaste koolmeister Otto Grossschmidt ja tema noorik Liina, Rõngu valla-kirjutaja abi Bernhard Weber, reaalkooli õpilane, Soosaare talu perepoeg Ernst Enno, hilisem meditsiinidoktor Rudolf Bernakoff, ajalehtede sõnumisaatja ja tõlkija V. Grünstamm, apteekriabiline Juhan Huik, köster Kiipsaar, Algul suhtles nendega ka Pühaste koolmeister Peeter Grünfeldt, kes 1891. aastast alates töötas Tartus ja Valgas ning Rõngu tuli harva. Aeg-ajalt sõitis rõngulastele Tartust külla ka Karl Eduard Sööt, kelle isa pärines Rõngust Söödi talust ning kellel oli siin sugulasi. Juhuslikumalt külastasid Raigaste koolimaja veel Jakob Tamm, Eduard Wöhrmann, Anton Jürgenstein; isegi nooreestlaste juht Gustav Suits on mitut puhku Raigastes käinud, 1905. a. pidas siin korra kõnet ka Friedebert Tuglas. Tolle koosoleku korraldamise pärast vallandati 1906. aasta algul Raigaste koolmeistri-kohalt O. Grossschmidt. Tolles ringis arutati kirjandusküsimusi, loeti ette kohalike autorite uusi värse, imetleti ja tõlgiti Heine «Laulude raamatut» ja Puškini armastusluuletusi, koostati käsikirjalisi almanahhe ja ajakirju «Torupill» («Toru») ja «Vitsakimp». O. Grossschmidti poeg Eduard Suursepp mäletab, et veel 1905. a. anti «Torupilli» välja kas kolm või neli korda ning kirjutati seda ümber 4–6 eksemplari.

Otto Grossschmidt oli Rõngu kirjameestest üks silmapaistvamaid, tema vahetalitusel pääsesid 1896. a. «Olevikus» ja «Postimehes» trükki E. Enno esimesed luuletused. O. Grossschmidt sündis pagari pojana vastrajatud Otepää alevis 20. (vkj. 8.) detsembril 1869. Aastail 1881–1882 õppis ta Nuustaku elementaarkoolis ja aastail 1883–1886 Otepää kihelkonnakoolis, kus sai Jakob Pärnalt kirjanduslikku äratust. O. Grossschmidt käis Tartus vallakooliõpetajate kursustel ja töötas aasta Kodaveres Punikvere kooli abiõpetajana, 1890. a. sai koolmeistrikoha Rõngu kihelkonnas Raigaste külakoolis. Ta tegi kaastööd ajalehtedele ning toimetas J. R. Rezoldi väljaandel ilmunud «Eesti luuletajate albumi» (1895). 1906. aastast saadik elas ta Tartus, teenides leiba kirjamehetööga. O. Grossschmidt suri 10. juunil 1941 ning on maetud Tartu Ropka-Tamme surnuaiale. O. Grossschmidt on palju tõlkinud vene ja saksa keelest, avaldanud trükis rohkesti raamatuid, enamasti tõlkelisi ja kompilatiivseid teoseid, lugemikke, laulikuid ja lasteraamatuid. Tema tarbekirjanduslikust toodangust tuleks mainida vene-eesti, eesti-vene, saksa-eesti ja eesti-saksa sõnaraamatuid ning kooliõpikut «Eesti rahva ajalugu». Üldse on ta olnud kaastegev umbes 200 raamatu väljaandmisel. O. Grossschmidt on kasutanud ka varjunimesid (A. Orgussaar, J. Naljahammas, Jaan Vahi, Ed. Kuusik, Oru-Ott, O. Suursepp).

O. Grossschmidti algupärastest värssidest on ilmunud kaks õhukest kogu «Veikene Lille kimbukene I» (1895) ja «O. Grossschmidt'i Luuletused II» (1901). Tema värssides esineb korduvalt Otepää motiive ning umbes 15 luuletust on viisistatud A. Lätte, K. A. Hermanni, M. Härma jt. poolt. Lõuna-Eestis on mõned neist olnud laialt tuntud (kolme viisiga «Ära ilmal valu kaeba», «Nägin unes Pühajärve», «Jumalaga jätma pean», «Ehk küll ju tihenevad pikad varjud»). O. Grossschmidti värsiloomingust on kõige populaarsemaks saanud väike mälestuslik luuletus «Pühajärv» (esitrükk 1900. a.), mida lauldakse ühe

soome rahvaviisiga ning mis on tuntud ka «Pühajärve valsi» nime all:

Kuulen sinu laente laksu,
Sala vete kohinat,
Näen su vaikse voode pinnal
Päikse kiiri helkivat.
Siis su rannalt sõuan, jõuan
Välja väikse venega,
Ja su halja saaredele
Tõttan vaimus rändama.
Sinu saare puude varjult
Leian lille nägusa,
Ja ma tahan hoolimatalt
Teda ära noppida...
Kaugel, kaugel end'sed ajad,
Pühajärv, sa kaugel ka, -
Siiski sinu sala kahin
Hingest ei saa kaduda.

See tundeline pilt paelus ka Ernst Enno tähelepanu, ta on leidnud selles sugulust oma luulelaadiga ning kirjutanud 29. augustil 1901 autorile:

«... Kuulen sinu laente laksu, Sala vete kohinat... Oo, kuuleks Sa teda õieti! Tema laente laksus on imeline kõla, kes teda kuulis, ei saa iialgi enam terveks. See on Sinuga nii: ei kao nad Sinu hingest, vaid nende «sala kohin» paneb nii sagedasti veel Sinu paled õegama luule tuld oma hinges tundes.» Mitmes O. Grossschmidt luuletuses («Õigus», «Sakste heldus», «Rahvamees», «Mäe Mihkel») leidub sotsiaalseid motiive. Ta mõistab hukka ühiskondlikku ülekohut, pilkab mõisnike ja hallparunite ülbust ning variserlikkust. Kuid sajandivahetuse luule madal seisust ei õnnestunud tal oma väikese hariduse ja tagasihoidlike võimetega välja murda.

Hiljem on O. Grossschmidt kirjutanud eepilise ilmega näidendeid. «Meie aja kilplased» (1908), «Elutöö palk» (1909) ja «Kõrgemäe koolipapa» (1910) kritiseerivad sajandi lõpu kitsaid kooliolusid ning õpetajate viletsaid elutingimusi. «Kõrgemäe koolipapas» joonistatakse otse etnograafilise täpsusega pilt mõisaaegsest koolitunnist ning paruni poolt

korraldatud lastepeost koos kotis jooksmise ja samba otsa ronimisega. «Elutöö palgas» näidatakse valla- vanemat, kes koolidest ei hooli, ning kuidas kool- meister pärast oma 32-aastast elutööd peab saunas elama. «Moonakad ehk kitsastes oludes» (1908) kuju- tab naturalistliku üksikasjalikkusega mõisatöölise ahis- tavat elu. Näidend lõpeb peategelastele traagiliselt. «Moonakate» teises trükis (1909) on autor näiden- dile külge kleepinud ebaveenva *happy end*'i ja sel- lega teose mõjujõudu halvanud. Huvitav on mär- kida, et «Moonakate» teises trükis on rohkesti juttu konkreetsest kohast – Köödsa kõrtsist (E. Enno sünnipaigast), mis ümberkaudsete januste hulgas näikse hästi tuntud olevat. Näidendis «Uued sihid, uued vaated» (1909) näidatakse Tartu noori eesti haritlasi, arutatakse vanemate ja laste probleeme ning tutvustatakse ajajärgule iseloomulikke naisõiguslasi, mainimist leiab ka Peeter Speegi tegevus.

L i i n a G r o s s s c h m i d t (sünd. Sööt) on sün- dinud 8. aprillil (vkj. 28. märtsil) 1872 Rõngus Miku talus. Pärast abiellumist Otto Grossschmidtiga tegutses ta peamiselt tõlkijana. Ta lühemaid algu- päraseid töid on ilmunud «Lindas», «Olevikus», «Postimehes» ja mujal ajakirjanduses. L. Gross- schmidt on tõlkinud vähemalt saksa, vene ja prant- suse keelest, kuid võimalik, et veel mõnedest teis- testki keeltest. Tõlgitud autorite hulgas on aga saksa, vene, prantsuse, ungari, soome, rootsi, norra, taani, hollandi ja veel teistestki rahvustest kirjanikke. Liina Grossschmidti vahendatud arvukate raamatute hul- gas kohtame mitmeid väärtteoseid tuntud kirjanikelt (H. Chr. Andersen, F. R. de Chateaubriand, E. Zola, H. Ibsen, A. Strindberg, B. Bjørnson, S. Lagerlöf, Mór Jókai, Kálmán Mikszáth jt.), kuid veel rohkem on ta eesti raamatuturgu ummistanud bulvariromaa- nide ja seiklusjuttudega. Tema sule abil oli eesti karjapoistele ja aguliplikadele kättesaadavaks tehtud ka kurikuulus kollase kirjanduse musterteos «Hein- rich Anton Leichtweiss».

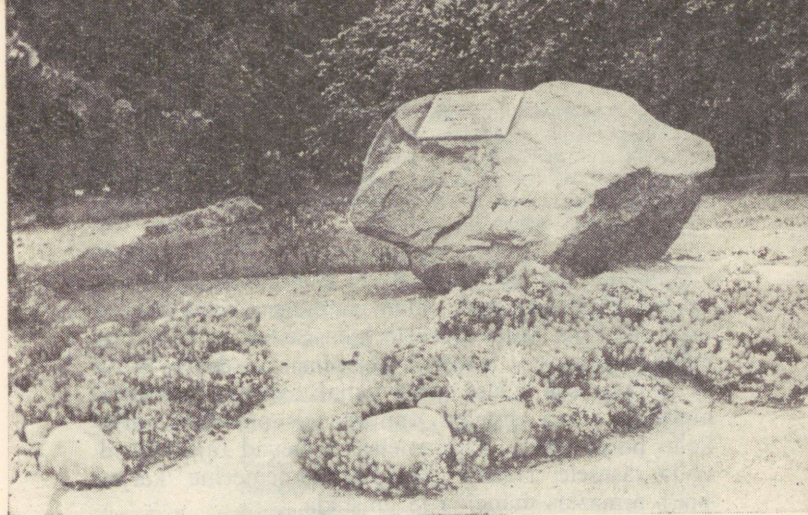
L. Grossschmidt suri 30. mail 1952 Tartus.

Grossschmidtide elupaik ja Rõngu luuletajate kooskäämise koht Raigaste endine koolimaja asub Rõngu alevikust paar kilomeetrit edelas. Sinna viib Rõngu-Koruste maanteelt vasakule pöörduv külatee.

Ka Grossschmidtide pojast Eduardist sai hiljem kirjamees. **E d u a r d S u u r s e p p** on sündinud 27. (vkj. 16.) aprillil 1896. aastal Raigaste koolimajas, 1934. aastast alates on ta elanud Sangastes ning põlluharimise kõrval tegelnud kirjandusliku tööga. Ta on peamiselt ajalehtede tarvis tõlkinud rohkesti vene ja prantsuse kirjandust, sealhulgas L. Tolstoi, F. Dostojevski, N. Leskovi, A. Kuprini, A. Tšehhovi ja L. Andrejevi teoseid, aga ka G. de Maupassant'i ja P. Merimée lühiproosat. E. Suursepa tõlke-tegevuse vahest kõige väljapaistvamaks saavutuseks on L. Tolstoi «Sõja ja rahu» II köite uus eestindus 1940. aastal.

Rõngu poetide hulka kuuluv **B e r n h a r d W e b e r** on sündinud 11. veebruaril (vkj. 30. jaanuaril) 1874 Tartus, kus käis alg- ja linnakoolis. Pärast kooli sai ta vallakirjutaja abilise koha Rõngus, hiljem töötas raamatupidajana Harjumaal Hageris. Tervise halvenemise tõttu pidi ta minema ravile Tallinna Seevaldi haiglasse. Weberi viimased eluaastad möödusid Petrogradis, kus Jaan Vahtra kohanud teda sõja-aastail ebapraktilise antikvaarina. B. Weber suri Petrogradis sõjajärgsel raskel ajajärgul ühtede teadete järgi 1922. a., teiste järgi paar aastat varem. Ta olevat maetud Volkovo kalmistule. B. Weber on avaldanud värsse «Olevikus», «Postimehes» ja «Lindas», luuletuskogu käsikiri jäi kirjastamata ning on Petrogradis kaotsi läinud. Ta on tõlkinud rohkesti H. Heine luuletusi, alustas ka Goethe «Fausti» ümberpanemist eesti keelde. Ernst Enno pidas Weberit oma parimaks sõbraks ning Rõngu luuletajate ringis loodeti temast palju, eriti luuletõlkijana.

Rõngu kirjamees, kes olude kitsusest jõudis välja rabelda tõelise luule radadele, on **E r n s t E n n o**. Ta sündis 8. juunil (vkj. 27. mail) 1875 Valgutas, kuhu Rõngust viib Rannu ja Jõesuu suunas pöörduv

Mälestuskivi Ernst Enno sünnimaja asemel Valgutas (1968)

tee. Luuletaja vanemad pidasid Köödsa kõrtsi, mis asus Valguta mõisa pargi serval maantee ääres, praegusest Valguta kolhoosi keskusest umbes 3 km Tallinna poole. Suur osa endisi mõisahooneid on säilinud, kuid luuletaja sünnimaja asukohta tähistab vaid mälestuskivi tekstiga:

SIIN ASUNUD END. KÖÖDSA KÕRTSIS
SÜNDIS JA VEETIS OMA LAPSEPÖLVE
LUULETAJA
ERNST ENNO
(1875–1934)

Valguta mõisat on E. Enno kirjeldanud oma mälestusteraamatu «Minu sõbrad» (1910) avapalas. Ka tänapäeval võime astuda mööda puiesteed suure metsani, milleni Erni käis saatmas Lapetukme külas elanud mängukaaslast Jankelit; võime jalutada pargis, kus tulevane luuletaja pidas kõnet kaarnakivist:

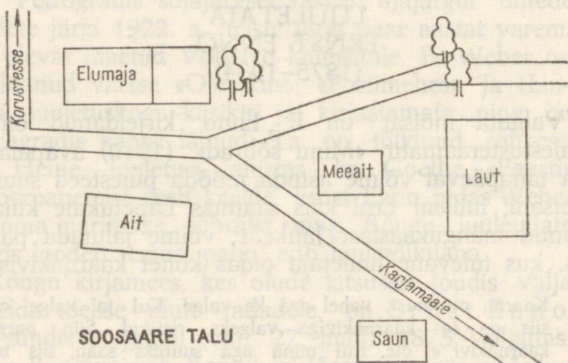
Kaarna on must, vahel aga ka valge. Kui ta valge on, siis on ta kaarnakiviga valgeks ristitud. Siin pargis kaarnakivi ei ole. Kui mina aga suureks saan, siis ma

lähem kaarnakivi otsima. Mina käin kõik pesad läbi. Ja kui ma kõik pesad läbi olen käinud, siis leiain ma just säält, kus taevas ja maa kokku lähevad, kõrge, kõrge puu otsast valge kaarna pesa, võtan ja võian säälsamas puu otsas kiviga silmi ja näen siis kohe, mis säält taevas on ja mis säält tehtakse.

Valguta mõisast hakkas E. Enno käima Lape-tukme külakoolis, mida enam ammugi pole. 1884. a. ostis isa Prits Enno Koruste küla Soosaare talu, kus möödus tulevase luuletaja hilisem lapsepõlv. Soosaare talu asus külast eemal väljal, mis lõppes soo ja metsaga. Vana elumaja kambriotsale pakkusid varju kolm põlist pärna. Kuusemetsas ristlevad rajad viisid välja tasasele lagendikule, kus luulemeelne karja-poiss armastas mängida ja unistada.

Valguta kolhoosi keskusest paarsada meetrit Rõngu pool asuvalt teeristilt pöörduv tee Korustesse, kuhu siit saab 5 km. Ka Valguta–Rannu maanteelt Rõngu alevi taga keerab Korustesse teeharu. Siit või sealt – ikka suundub tolmune teelint silmapiiri sulgevate Võrtsjärve-eelsete metsade poole:

Ja säält, kus tee nii pikk ja tolmune,
Viib sinimetsa poole kaugele,
Säält kasekõne loob kui pilvi teele,
Et kanda kojukutset minu meele.

SOOSAARE TALU

Koruste küla viimaste talude taga (kilomeetriposti 23/5 kohal) pöörduv maanteelt külavahetee üle nurmede vasakule. Ligi poolteise kilomeetri järel viib paremale pöörduv rohtukasvanud rada puudetukani. See ongi Soosaare. Taluhooned jäid mõni aasta tagasi tühjaks ning lammutati, säilinud on elumaja kõrged alusmüürid ja kivist võlvkelder. Siin-seal kasvab vahtraid, metsistunud aias marjapõõsaid, õuest viib kaks eri suunas rajakest sinetava metsani, mis siit näib juba üsna ligidal. Kuulsat valget metsristikheina ei hakka silma. E. Enno luules on aga Soosaare jäädvustunud ning ikka ja jälle meenutatakse:

Vaata vari, koduvari
Mustav kulla põhja pääl,
Kaevurakk ja metsaladvad,
Põuapilved siin ja sääl.

Vaata, sügavuse siidis
Kõige üle kesköö paar –
See on kodu, see on kodu,
Soode taga oma saar...

Soode taga – sammal pehme,
Sõnajalad, kitsas tee –
Sine tegi hinge silla,
Muinasjutt jõi ära vee...

Loodame, et Soosaare – üks eesti koduluule sünnipaiku – tähistatakse mälestusmärgiga, ja kui mitte varem, siis E. Enno sajandaks sünni-aastapäevaks.

Koruste küla läbivalt maanteelt varsti pärast Soosaare teeharu paremale pöörduvades jõuame Juka tallu, kus möödusid helilooja Aleksander Lätte (1860–1948) viimased eluaastad. Juka elumaja on tähistatud vastava tahvliga ning aiapoolses otsas asuvad helilooja memoriaaltoad ekspositsiooniga.

Kui minna läbi Juka talu õue, ületada lauda taga kitsas metsaoja, astuda mäel mööda metsaserva, siis võib jõuda noorte kuuskedega kaetud palukapaluni. Selle taga metsaservas seisab puude alla peidetuna Kusta Toome onn.

K u s t a T o o m (kodanikunimega August Toomingas) on sündinud 25. septembril (ukj.) 1892 Aakre vallas Pühastes Veisbergi talus, Rõngu luu-

letajate ringi kuulunud kirjameestest tunduvalt hiljem. Haiguse tõttu ei saanud ta koolis käia, kuid visa iseõppijana jõudis niikaugemale, et hakkas raamatuid lugema mitmes (eesti, saksa, vene, inglise, prantsuse, soome) keeles. Peatoidust on A. Toomingas hankinud raamatute köitmise ja juhuslike töödega. Esimese maailmasõja lõpul sattus ta Saksamaale. Põhiliselt on ta elanud erakuna Rõngu kandi metsades: kuni Teise maailmasõja lõpuni Pühaste küla lähedal Salulaanes Ussimäel, hiljem Koruste küla taga. Eestimaa on tal jalgsi risti ja põiki läbi käidud.

Varakult hakkas A. Toomingas kirjanduslikke katsetusi tegema. 1913. a. avaldati «Perekonnalehes» mitu tema juttu Kusta Toome nime all («Tare mõtsa peremees ja Haaviku Mihkel», «Töömehed», «Pagar Männiksaar»). Tallinnas ilmus J. Ploompuu kirjastusel Kusta Toome romaan «Otsijad». Teose algul kirjeldab autor Rõngu kirikut, kus kirjamehe isa oli olnud kellameheks. Romaan kujutab peamiselt käesoleva sajandi esimese kümnendi külaelu autori kodupaigas. Siin puutume kokku ka Võrtsjärve ning

Kusta Toome metsamaja Korustes (1968)

teistegi konkreetsete kohtadega (Salulaane mets, Aani rannaküla). Kujutamise keskpunktis on elluastuvate külanoorukite ettevõtmised ning otsingud, leidub mõningaid liigutavaid lehekülgi ja olustiku ning kommete täpset kujutamist (ehalkäimised, seltsimajapeod, kirikupühad). Kusta Toome romaanist võib järeldada, et ka pärast Rõngu luuletajate ringi lagunemist on siinkandis leidunud suletöö harrastajaid. Romaani mitmed tegelased teevad kaastööd ajalehtedele, loevad maailmakirjanduse klassikuid ja rõngulase E. Enno «Uusi luuletusi». Romaani lõpposas viiaksegi tegevus Tartusse noorte kirjameeste keskkonda, kus tehakse mõningaid viiteid ka endistele Rõngu luuletajatele. Peale ulja ja neidudele meeldiva külapillimehe Laur Nõmmiku on meeldejäävam tundeline ja eraklik Murihansu Aadu, kelles võib ära tunda mõningaid autobiograafilisi jooni.

Edaspidi Kusta Toome kirjanduslik töö enam ei laabunud, ta käsikirjad ei leidnud avaldamist, raamatuna ilmus vaid ühevaatuslik naljamäng «Ahned neiud» (1923). Arvatavasti oma kirjanduslikust ebaedust põhjustatuna hakkas Kusta Toom kirjanduslikke ajakirju toimetama ja välja andma. Algul laskis ta neid ebaregulaarselt ilmunud vihukesi trükkida väikelinnade odavates trükikodades; kui selleks aga sissetulekuid ei jätkunud, hakkas toimetaja neid ise paljundama. Ajalehekuningalt A. Veilerilt sai ta tasuta komplekti utiili minevaid tähti ning hankis ka algelise trükipressi. Nii ilmusid Rõngu metsades ajakirjad «Tõrvik» (1927–1933), «Aeg» (1933–1934) ja «Hääl» (1933–1940). Suurelt jaolt on need täidetud Kusta Toome enda sõnumite, kirjelduste ja jutukestega, kuid kaastööd on ta saanud ka mõnelt teisel pool Võrtsjärve elanud kirjamehelt (Hendrik Adamson, Anton Suurkask, Johannes Selg). Ajakirju on püütud illustreerida linoollõigetega, leidub ka päevakohaseid poliitilisi pilkepilte. Ajakirjade välimus oli sageli küll lausa kohutav: tekst vaevu loetav, tähed rübused, read vonklevad, veerud viltu, trükimusta asemel ebamäärane hall või rohekas toon. Pidi olema

palju kannatlikkust ja head tahet, et sääraseid aja- kirju teha! Oma väljaandeid levitas Kusta Toom ise ümberkaudseis külades, enamasti aastakäikude kaupa kokkuköidetult. Veel praegugi konutab kirjamehe elamu kõrval upakilevajunud onn sildiga «Raamatu- köitja A. Toomingas».

Rõngu kandis saame pilku heita ka ühe täna- päeva kirjaniku loomingumaadele. Valguta kolhoosi keskuse hoonete vahelt pöördub teeharu vasakule, Võrtsjärve poole ja teeviit teatab, et Haanile on 7 km. Kui oleme sellel teel jätnud selja taha üle 5 km, siis keset kaunist pedakapalu pöördub tee paremale ja suundub Rannu peale. Rannu tee jõuab umbes kilo- meetri järel metsadest ümbritsetud lagendikule, kus paiknevad mõned talud. Vasakult esimeses (teest järve pool), Sauli saunikumajas elavad Einar M a a s i k u vanemad.

E. Maasik on sündinud 30. detsembril 1929 Nar- vas, kuid sõjapäevil hävis seal Maasikute korter

Sauli talu majake Rannaküla-eelse metsa ääres. Siit aknast jälgis elu ja inimesi Einar Maasik (1968)

ning perekond kolis kirjaniku ema sünnikohta Võrtsjärve äärde Rannakülla. Sellest ajast saidki laugjad Võrtsjärve-äärsed rannamaastikud E. Maasikule kodusteks. Aastail 1942–1944 käis ta jalgsi 5 km läbi metsade Valguta algkoolis, mis paikneb endise mõisa häärberis. Nii jooksis E. Maasik vahetundidel ringi samas pargis, kus E. Ennogi oma lapsepõlves. Pärast keskkooliaastaid Viljandis ning lühiajalist töötamist korrektorina sealse ajalehe toimetuses sai E. Maasikust 1951. aastal ajakirjanik, kui ta asus tööle oma kodukohas Rannu traktorijaama ajalehe toimetuse sekretärina. Rannu asub Rannaküla Saulilt ligi 10 km kaugusel Tallinna maantee ääres, endisest Valguta mõisast saab sinna umbes 5 km. Rannust viis elutee E. Maasiku Tartu ülikooli, Kallastele ja Tallinna. Kuid suvepuhkuse ajal on kirjanikku nähtud ikka Võrtsjärve rannamail. Saulilt on veepiirini ainult kilomeeter, Valguta kolhoosi karjalautade juurest helendab juba puude vahelt Võrtsjärve rahulik-hall lagendik. Võrtsjärve ja Rannaküla inimesi on E. Maasik jäädvustanud romaanis «Tuisu Taavi seitse päeva» (1966). Siinkandis asub ka see kõrkjasaar, kus Taavi ja Sassijaani Olev oma arveid klaarisid. Valguta ja Võrtsjärve vaheliste metsatalude elust-olust leidub pilte E. Maasiku jutukogudes «Koduküla teel» (1959), «Teekaaslane» (1960), «Seitsme küla teedel» (1963) ja «Koorukeste suvi» (1966). Koorukeste nimi on assotsiatiivselt tuletatud naabruses asuvast Koruste külast.

Rannu ja Rõngu kandi lauskjad maastikud on hästi tuntud veel teiselegi noorema põlve kirjanikule Mats Traadile, kes on aastail 1949–1951 õppinud Rannu 7-klassilises koolis ning mõnda aega töötanud Rannust umbes kuus kilomeetrit põhja pool asuvas Kureküla sovhoosis. Kurekülast on M. Traat saanud ainet mitmele jutule kogus «Koputa kollasele aknale» (1966), ka romaanis «Irdinimene» (1967) kujutatud Karjamäe sovhoosis võib täheldada Kureküla motiive, mis põimuvad Arula ainetega. 1957.–1958. a. töötas M. Traat Rõngu traktorijaama töö-

kojas tehnik-normeerijana ning seegi paik on jälgi jätnud autori loomingusse.

Rõngust 10 km kaugusel, Pikasillale viiva maantee ääres (kolm kilomeetrit Võrtsjärve lõunatipust) asub Pühaste, kus vanas koolimajas sündis 1. oktoobril (vkj. 19. novembril) 1865 koolmeistri pojana Peeter Grünfeldt, kelle isa oli pärit Aakre vallast Marjakese talust. Oma sünnikohta on P. Grünfeldt kirjeldanud raamatus «Minevikku jälgimas» järgmiselt:

Koolimaja oli õlest katusega, vana, aga korstnaga ja kahekambriline. Esimene tuba oli suurem – see oli koolituba, kus ka palvetundi peeti, tagumine enam kui pool vähem – see oli koolmeistri ja ta perekonna elukorter. – – –

Põhja pool, otse Tartu–Pärnu maantee taga, mis maja eest mõne sammu kauguselt mööda läks, seisis suur männamets oma liivaseljandikkudega, mida kutsuti «Reopaluks», kus lapsed talvel tunnivaheagadel pillerkaari ja lumesõda pidasid, ratast viskasid, maadlesid, tiritamme kasvasid ja kus suvel põliste puude all maasikad punetasid ja kaugemal mustikad ning joovikad sinetasid, sügisel punastele palukatele aset andes. Hommiku pool, kuhu koolmeistri toa aken ehitatud, kasvas paarisaja sammu kaugusel kena kuusik, mille muusika mind õhtuti magama uinutas, ja lõuna pool, jälle umbes sada sammu kaugel, seisis pahemat kätt kena lepamets ja paremat kätt ilus vainu, millest oja läbi lookles, ja oja ääres kasvasid lepad ning pajud. Öhtu pool seisis põllud ning karjamaa.

Grünfeldti-aegset õlgkatusega koolimaja siin enam näha ei saa, kuid maastikus võib mõndagi kirjeldatuga kokkulangevat täheldada. P. Grünfeldt õppis Rõngu ja Puhja kihelkonnakoolis, käis Kirepis Lauri ja Uigu talus põllutööl. Pärast Tartu I (saksa) Õpetajate Seminari lõpetamist töötas ta aastail 1886–1887 koolmeistrina kodukandis Aakre mõisa Põhu koolis, seejärel aasta Valgas ning siis aastail 1888–1891 oma sünnikohas Pühastes. Laupäeviti käis ta siit kümne kilomeetri taha Rõngu meeskoori harjutustele. Koori repertuaari võeti siitkandi mehe Aleksander Lätte laule, sageli ka neid, mis veel trükis polnud ilmunud («Kuldrannake», «Kostke, laulud, eesti keeles!»). P. Grünfeldt meenutab:

See aeg oli Eestis üldse laulu- ja luuletuste aeg. Ei läinud

A peaaegu nädalati mööda, mil minu sulest «Postimehes» või «Olevikus» ei oleks ilmunud mõni laul. — — — Vahetevahel ilmus ka jutukesi, algupäraseid ja tõlkeid, aga kõik ilma honorarita. See oli aateline aeg, tasu ei tahtudki.

1891. aastast alates tegutses P. Grünfeldt ajakirjanikuna Tartus ja Tallinnas. Ta sulest on ilmunud mitmeid tähelepanuta jäänud värsiraamatuid: «Öilmestik» (1889), «Laste õieväli» (1890), «Priiuse helinad» (1894), «Sinililled» (1900), «Minu kodu» (1930). Ta on avaldanud ka jutukogusid — «Külatänavast» (1900), «Killud» (1901) jt., ajahambale on neist rohkem vastu pidanud ja tänini huvi pakkunud memuaarid «Mälestused Juhan Liivist» (1920) ja «Minevikku jälgimas» (1923). Viimases leidub asjalikke kirjeldusi XIX sajandi kolmanda veerandi Pühastest ja Rõngust. Grünfeldti spetsialiteediks on olnud aga kombeõpetused, kus muu hulgas esitatud armastuskirjade näidised on kindlasti suurt mõju avaldanud küla- ja alevinoorte kirjakultuurile. On ju Grünfeldti sellised käsiraamatud («Südamest südamesse», «Noore rahva käsiraamat», «Kunst viisakas olla», «Uus mõistlik seltsiline») üle elanud mitmeid trükke ning levinud kümnetes tuhandetes eksemplarides. Rohkesti on Grünfeldt tõlkinud ajaviitekirjandust, kuid ka mõningaid tuntud kirjanikke (H. Chr. Andersen, J. Aho; H. Ibsen, V. v. Heidenstam, Mór Jókai). Üldse ulatub ta sulest tulnud raamatute koguarv üle 450, ja nii kuulub Grünfeldt, kelle raamatuid on loetud metsaküladeski, eesti kõige produktiivsemate sulemeeste hulka. Ometi ei ole see tohutu kirjanduslik toodang toonud talle õiget kirjanikumainet, sest tema raamatuid on lugenud peamiselt sellised inimesed, kes autori nime meelde ei jäta. Säärase paljukirjutamise teele sundis kirjameest leivahäda, sest 10–35-rublane ajakirjanikupalk ei võimaldanud suurele perekonnale äraelamist. Kuidas on sündinud Grünfeldti hulgalised kirjatööd, selle kohta on autor ise tunnistanud: «Sageli tõusin hommikul kell 3 üles, hakkasin kirjutama; kell 8 olin toimetuses, ja õhtul kell 8 istusin kodus uuesti laua taha.»

Rõngust tosin kilomeetrit lõuna pool pöörduv Tartu-Valga maanteelt teeharu itta Puka alevisse. Alevis keerab Võrru suunduvalt peateelt vasakule Arula-Otepää tee, mida mööda pääseb Puka surnuaiale. Sinna jõudmiseks tuleb pöörata kabeli juures paremale, mööduda sellest ning liikuda üle nurme metsaservani. Puude alla varjuva väikese surnuaia keskosas paikneb kalm valge marmortahvliga:

KIRJANIK
ALIIDE ERTEL

13. VII 1877-20. XII 1955

Kivvi on raiutud kirjaniku sünnikuupäev vana kalendri järgi (ukj. 25. juulil 1877).

Puka-Otepää maantee ääres (Puka alevist 2 km Arula poole, teest vasakul) asub väikeses pargilikus puudesalus Komsu talu. Komsu puistu on looduskaitse all, talu uuema elumaja andis Eesti NSV rahvakirjanik Johannes Semper mõned aastad tagasi üle Orumäe sovhoosile. Komsu talu kuulus vanasti J. Semperi äiale J. Adamsonile, kes on kunstnik Adamson-Ericu (Erich Karl Hugo Adamson, 1902-1968) isa. Kunstnik ise on küll Tartus sündinud, kuid ta on siin suviti peatunud. Alates 1920-ndatest aastatest kuni 1960-ndate aastateni on siin tihti suvesid veetnud J. Semper. Maailmalinnade kärast ja võõraste randade erutusest tuli kirjanik siia puhkama ja vaikust nautima. Komsit mainitakse korduvalt J. Semperi ja J. Barbaruse kirjavahetuses. Vahtrate ja pärnade varju hoiduva elumaja põõningukambris on Semper kirjutanud värsse ja novelle. Komsilt on inspiratsiooni saanud luuletuskogude «Viis meelt» (1926), «Päike rentsliis» (1930) ja «Tuuleratas» (1936) külamotiiviliste luuletuste jaoks. Komsu ümbruskonna maastik on põhiliselt veel rahu-lik, kuid juba võib tunda lähedal asuva Otepää kõrgustiku rahutust. Kui J. Semperi sünnikoha Pahuvere lähedalt mäelt küündis silm selgel päeval haa-

A. Erteli kalm Puka surnuaial (1968)

rama Võrtsjärve läänekallast, siis Komsu elumaja pööningukambri aknast võib pilk rännata selle veekogu lõunatipuni, nagu on kirjeldatud luuletuses «Ootel»:

On täna jälle Võrtsjärv jäetud loode
kui terashaljalt helklev noatera.
Ja selle kohal taga sinisoode

kui veres veereb alla päiksekera.
Maa hoiab hinge kinni, on kui oode.

Komsi on siiski veekogudeta sisemaakoht – nii Pika-silla kui ka Pühajärv jäävad jalgsiretkeks liiga kau-gele. Nähtavasti on veepeegli puudumine ajendanud kirjanikku Komsi marjaaeda tsementkallastega tiiki rajama.

Pukast läbi Arula Otepääle looklev tee on üks kaunimaid. Komsilt edasi matkates ilmub umbes nelja kilomeetri järel teest paremal nähtavale Pääst-järv. Enne seda pöördub Uue-Rahi talu juures küla-tee vasakule ja suundub Meegaste mäele (214 m), sealt edasi asuvad natuke madalamad Tiugaste mägi ja Jaanimägi (Tsuru talu juures). Siinne hästi liigen-datud maastik pakub huvitavaid matkavõimalusi. Päästjärve ja Rahi talu vahelt lõikub vana maan-teega paremale suunduv uus sihtsirge tee, mis viib Orumäe sovhoosi keskusesse. Uus tee lõikub läbi Viisumäe, kust avaneb ümbruskonna kuplistikule hea vaade. Nüüd asume juba Otepää kõrgustiku ühel

Komsi talu uus elumaja Pukas – J. Semperi suvituskoht
(1968)

vaheldusrikkamal ja kõrgemal alal. Viisumäelt üle söödi paremale pöördudes võib jõuda metsarajale, mis teisel pool kuusikut jõuab välja endise Alajärve Mõtsatare taluni, mille hooned peale sealauda on lammutatud. Selles talus veetis üksikuna oma viimased eluaastad (1950–1955) Alide Ertel. Väikese elumaja alusmüüride ümber leidub õunapuid, kirjaniku kambrisse on ühest aknast sisse vaadanud lopsakas sirel. Mõtsatare asupaigani võib jõuda ka kilomeeter enne Päästjärve Puka–Otepää teelt paremale pöörduvat metsarada mööda, mis algul suundub tagasi Puka poole ning Alajärve viljakuivati juures keerab lõuna poole ja kaardub siis itta, lõppedes Mõtsatare õues.

Mõned kilomeetrid Päästjärvelt edasi paistab Puka–Otepää maanteest vasakul meierei kõrge plekk-korsten. Meierei kõrval asuva kaupluse tagant suunduv külavahetee jõuab mäerinnakul kõrguvate kivist magasiaida varemteni ja poolkelpkatusega puuhooneni. Viimane on endine Rebaste koolimaja, kus Arula kool töötas seni, kuni pärast kodusõda viidi üle Arula mõisasse. Pärast välismaal ja Venemaal viibimist oli Esimese maailmasõja ajal (1914–1916) siin koolijuhatajaks Alide Ertel.

A. Ertel on sündinud 25. (vkj. 13.) juulil 1877 Sangaste kihelkonnas Laatre vallas Soome suurtalus. A. Ertel õppis Tartus A. Salomoni kõrgemas tütarlastekoolis. Pärast õpingute lõpetamist pidas ta sünnitalus kodukooli, oli koduõpetajaks Venemaal, reisis Lääne-Euroopas ja püüdis haridust täiendada, õppides Saksamaal ka linnukasvatust. 1905. aasta revolutsiooni oli ta suhtunud suure entusiasmiga ning pidanud Tartus kihutuskõnesid, nii et ta järgnevatel aastatel arvaski targemaks kodumaalt eemal viibida. Kirjanduses oli ta tähelepanu äratanud vallavaeste elu kujutava jutustusega «Rooste» (1910). 1918. a. asus ta Tartusse ning katsus saada kutseliseks kirjanikuks, avaldades 1919. aastal rea raamatuid (aforismide kogu «Allegooriad», romaan «Lilla lehekesed», novellikogu «Moodne daam», muinasloomised

Endine Rebaste koolimaja Arulas (1968)

romantilised draamad «Kiirte pärg» ja «Pühajärv»). Viimane teos võlgnebki oma sünni eest tänu kirjaniku koolmeistri põlvele Arulas, kus ta vaimustus Pühajärvest ning fantaseeris tütarlapse Likki selle saarte randadele näkkide ja vaimude juurde muistset varandust otsima.

Kui kirjanikukarjäärist suurt midagi välja ei tulnud, hakkas A. Ertel uuesti tööle pedagoogina. Hiljem on ta tegutsenud ka õpetatud linnukasvatjana ning Arula kandis kutsutigi teda Tibu-Tanteks. A. Ertel suri Arulas Ala-Linnamäe talus ja maeti Puka surnuaiale.

Arulas Paaksi talus sündis 25. septembril (vkj.) 1867 Johannes Jaks (varjunimi J. Kaljula),

kes õppis Arula vallakoolis Rebastel ja Otepää kihelkonnakoolis. J. Jaksist sai koolmeister ning ta siirdus Narva. Tema luuletusi on ilmunud J. R. Rezoldi «Eesti luuletajate albumis» (1895) ja ajalehtedes.

Arula mees on ka Mats Traat, kes on ilmale tulnud 30. novembril 1936 Otepää kõrgustiku tipuks oleva Kuutse mäe (217 m) jalamil:

Ma sündinud ses hallis talus,
kus tanumates vohas malts,
kus uibud seisid valges tanus
ja öhtus hõõgus pilvekalts.

Enne seda kui kirjaniku vaarisa Mihkel Mitt – toosama, kellel «oli künnihärja samm, / mis vaol ei vaju, väärata» – talu päriseks ostis, pidid Kuutse talude peremehed Tõnnis ja Ans XIX sajandi kolmandal veerandil tegema kumbki Arula mõisnikule Carl von Bruiningkile kolm ja pool teopäeva nädalas. Luuletaja sünnimaja on hävinud tulekahjus. 1939. aastal ehitati selle asemele väheldane, köögi ja kahe kambriga külamaja, mille suitsunud seinte vahel möödus M. Traadi lapsepõlv kuni 1946. aastani, millal ta koos emaga pidi Kuutselt lahkuma.

Vaade Kuutse mäe nõlvalt Mats Traadi kodupaigale (1968)

Viisumäelt võib matkamees Kuutsele minna jalgsi üle nurmede ja niidukaelte, samuti Tinnijaagule ja Kuutse mäe taha viivat külavaheteed mööda, mis pöörab Puka–Otepää maanteelt mõnisada meetrit pärast Rebaste teeharu. Automehele sobib Puka–Otepää maanteelt 1 km enne Arula mõisat Pringi peale viiv tee: kilomeetri järel tuleb Vanamõisa, sealt veel kilomeetri võrra edasi läheb paremale pöörduv karjatee läbi metsatuka, mille taga tere-ndubki võimas Kuutse mägi. Siinpoolne mäekülg on juba ammu üles küntud ning oma ristikusöödiga sar-naneb Taga-Karpaatia järsunõlvaliste aasadega.

Pildi tänapäevasest Kuutse mäest toobki silme ette Mats Traadi luuletus «Kevad kepsles sinu ümber»:

Ei karda talu ammu ühtki kratti.
Kõik põllud – paljas karjamaa.
Kuid sinu hiirelõhnast kaeramatti
ei siiski maha matta saa.

M. Traadi luuletuskogus «Laternad udus» (1968) leidub koguni kümnest luuletusest koosnev tsükkel «Kuutse», millele põhivärvi annavad kodukohamotiivid. Luuletus «Põlemise päeval» meenutab Kuutse talu osalist hävimist lahingutegevuse ajal 1944. aasta sügissuvel:

Eesti talud on puust
ja valust.
Eemal maanteede jalust
nad mõtlevad kuust.
Kakskümmend kaks aastat ja üks kuu.
Mis alles jääb talust,
kui küünis on hein ja lakas linaluu?

Kuutse mäel asus triangulatsioonitorn ning seda vaatluspunkti tulistati ägedalt suurtükkidest. Alles jäid siiski elumaja ja paar väiksemat kõrvalhoonet, mis lagedale jäänutena vaatavad praegugi alla Kuutse mäe nõlvalt. Mäe tipust ja eriti seal asuvast tornist avaneb kütkestav vaade ümbruskonna künklikule maastikule. «Küngasmaa» (1964) ongi M. Traadi ühe luuletuskogu pealkiri. Selles nagu ka

esikkogus «Kandilised laulud» (1962) leidub sünnikoha motiive. «Harala elulugudegi» nimetus on ju vaid teisendus Arulast, kuigi fantaseeritud surnuaeda otsiksime siit asjatult. Luuletaja lellepojale, traktorist Karl Mitile on pühendatud kogus «Küngasmaa» luuletus «Kord seltsis lippasime ringi . . .», jutus «Hüljatud talu» (kogus «Koputa kollasele aknale», 1966) on kujutamist leidnud Piiri talu Arulast. Mõnes teiseski proosateoses võib leida sünnipaiga motiive. Kodukandis on omandatud ka luuletuses «Jaan Kuusemägi» ja mujal kasutatud Otepää murrak.

Pringi teelt Vanamõisa juures ida poole pöörduv teeharu viib välja TRÜ Kääriku spordibaasi Lükardi külas. Paremale jääb algul Koljaku järv ja hiljem kaunikaldaline Pülme järv. Teest vasakul paiknevad vesiroosiderohke Laane järv ja Pülme talu, kus sündis Georg Naelapea. Viimane on jutustanud ka Pülme talu ajaloost ja Arula mõisnikest («Eesti Kirjandus», 1927, nr. 1).

Poolal teel Pukast Otepääle asub endine Arula mõis, vasakul näeme kaugemal Perajärve ja lähemal soostunud Vahejärve. Mõisa viljaaidast ümberehitatud koolimajas hakkas M. Traat 1945/46. õppeaastal omandama kirjatarkust. Siinset vaikust suvepäevadel on M. Traat hiljem kasutanud loominguliseks tööks. Arula koolimajas on paberile pandud romaan «Irdinimene», «Ood püksirihmale» ja teisi luuletusi, sealhulgas ka Arula mõisa rohtunud veeogu kujutav «Veskijärv».

Selle järve juures Puka–Otepää teelt paremale pöörduv haru viib välja Pühajärve lõunatipu juurde Sihvale. Enne Lutsu järve ja veskit asub tee ääres Madsa talu, kus on sündinud ja ka kunstnikupõlves suviti elanud skulptor Ferdinand Sannamees. Arula mõisast tuleb siia 2 km.

Arula praeguse koolimaja kohal pöördub Puka–Otepää maanteelt harutee Paluperra. Enne tee hargnemist näeme vasakul järsunõlvalist, istutatud kuusikuga Kõllimäge. Pool kilomeetrit edasi ületab Puka–Otepää tee madala Mõrsjamäe, paremal Haa-

vikku talu juures tee ääres võib näha Mõrsjaristikivi suure risti kujutisega, mis arvatakse pärinevat ajast, kui Lõuna-Eesti kuulus Poola valitsuse alla. Mitmes variandis levinud muistendid pajatavad Mõrsjamäest järgmist:

See juhtunud mõisa-ajal. Siis polevat noored omal soovil saanud abielluda, vaid abielu otsustanud mõisasaks. Kord olla üht mõrsjat tahtnud kaks poissi. Mõisasaks otsustanud nii: mõrsja pandud keskmisele mäele, kosilased aga Varkja Kõllimäele; kes varemini mõrsja juurde jõuab, saab mõrsja endale. Kuid juhtunud nii, et mõlemad kosilased jõudnud kohale üheaegselt. Mõisasaksal olnud tarkus otsas, viimaks vihastanud ning käskinud mõrsja pooleks kiskuda. Nii tehtudki. Kosilased matnud surnukeha samale mäele, rahvas aga andnud mäele nimeks «Mõrsjamägi». (E. Einasto. Ekskursioon Otepäa ümbrusse. «Nõukogude Kool», 1952, nr. 9.)

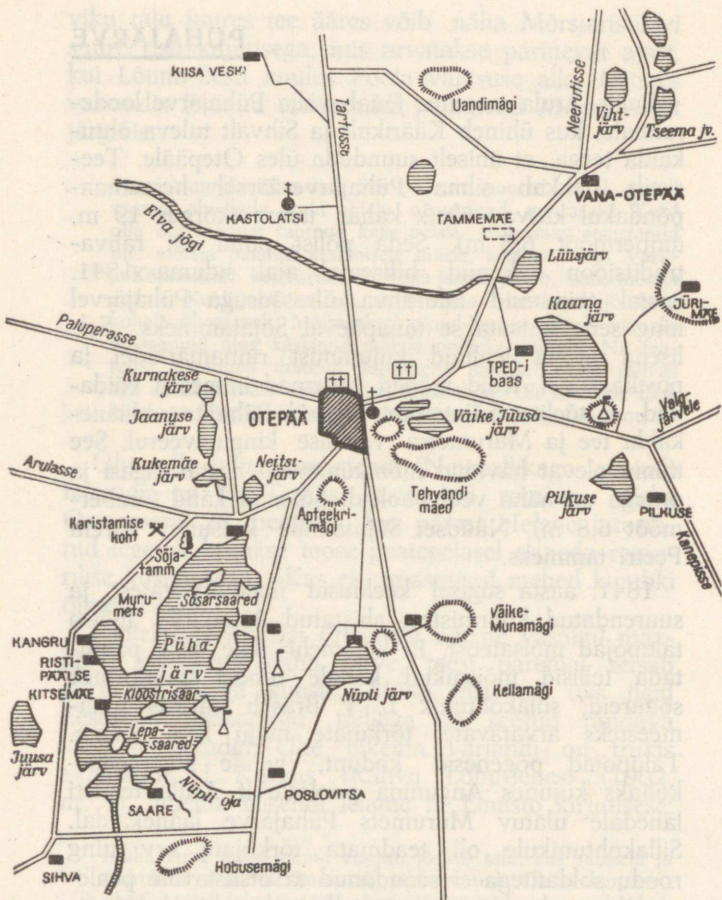
Üht selle julma muistendi (Neitsiallikaga seotud) teisendit on Fr. Tuglas kasutanud romaani «Felix Ormusson» 26. peatükis, kus pärast Helene jutustatud legendi lastakse teose peategelasel esineda retoorilise küsimusega: «Kas ei armastanud mehed kumbki õnnetut naist?»

Poolel teel Arulast Otepääle näeme vasakul maaliliste kallastega Mäha järve, teest paremal seisab pargiliku ilmega kuusik. Mäha järv on üks neid Eestimaa veekogusid, millega on seotud rändava järve muistendid. Ühe pikema variandi on trükitud avaldanud J. Kukrus «Rahva Lõbu-lehes» (1902, nr. 1), lühema teisendi leiame E. Einasto kirjutisest:

Mäha järve kohal olnud vanasti jõukas talu, kus sulaseid ja tüdrukuid armutult kurnatud ja vaevatud. Olnud laupäeva õhtu. Mujal taludes tööd ammu lõpetatud, saunas käidud, öörahu alanud, ainult Mäha talus veel kari metsas, sulased ja tüdrukud põllul tööl. Alles keskööks jõudnud kõik koju. See vihastanud vetevaimu ning ta otsustanud talu uputada. Keegi polevat näinud järve tulekut, ainult peremehe väike poeg näinud ja hüüdnud: «Memm, ae, kae, järv tuleb!», kuid olnud hilja: järv matnud kõik enda alla. Muistend lõpeb sellega, et vaiksetel õhtutel järvel kalastajad kuulvat kesköö paiku järve põhjast peenikest lapsehäält hüüdvat: «Memm, ae, kae, järv tuleb!»

Puka-Arula maantee jõuab välja Pühajärve loode-rannale, kus ühineb Käärikult ja Sihvalt tuleva õhtu-kalda teega, et ühiselt suunduda üles Otepäele. Tee-ristilt hakkab silma Pühajärve-äärsel heinamaa-põndakul kasvav üksik kahar tamm (kõrgus 19 m, übermõõt 6,5 m). Seda põlist puud on rahva-traditsioon hakanud hilisemal ajal siduma 1841. aastal toimunud talurahva ülestõusuga Pühajärvel ning seda kutsutakse tänapäeval Sõjatammeks. Sel-lisena on ta leidnud kujutamist rinnamärkidel ja postkaartidel. Kuid mõned vanemad inimesed väida-vad, et tõeline Sõjatamm asunud Pühajärve lääne-kalda tee ja Murumetsa vahelise kingu veerul. See tamm olevat hävinud mõnikümmend aastat tagasi ja praegu on näha veel pooleldi põlenud känd (über-mõõt 6,8 m). Nüüdset Sõjatamme kutsutud varem Peetri tammeks.

1841. aasta sügisel keeldusid ikaldusaastatest ja suurendatud koormistest ahistatud Pühajärve mõisa talupojad mõisateost. Et külamehi ikke alla painu-tada, tellisid mõisnikud kohale roodu tsaariarmee sõdureid, sillakohtunik L. v. Brasch hakkas nina-meesteks arvatavate tõrkujate maju läbi otsima. Talupojad põgenesid kodunt, nende kogunemis-kohaks kujunes Angunina poolsaarelt Arula teeristi lähedale ulatuv Murumets Pühajärve läänekaldal. Sillakohtunikule oli teadmata tõrkujate arv ning roodu soldatitega ei sõandanud ta otsustavale peale-tungile asuda. L. v. Brasch kutsus talupoegi mõi-sasse ja lubas nende kaebused ära kuulata. Kui aga Kaeri talu peremees Johann Kõiv seal kohe vangis-tati, kaotasid talupojad usu sillakohtuniku sõna-desse ning kadusid metsa. Suure tamme piirkonnas õnnestus nuiadega relvastatud talumeestel kümne-mehelise konvoi käest vabastada Johann Kõiv. Ka pärast seda ei sõandanud L. v. Brasch talupoegi rünnata ning nii said viimased julgust. Tund aega

Otepää - Pühajärve

hiljem liikus suur nuiameeste salk Murumetsast mõisa poole, sillakohtunik saatis neile oma väeüksuse vastu. Pärast lühikest kähmlust metsa ja tamme vahelisel väljal põgenesid ülestõusnud, silla-kohtunikul õnnestus vangistada üheksa talupoega ja üks erusoldat.

Pühajärve loss, ehitatud 1887. a., hävinud 1944. a.
(1930-ndate aastate foto)

4. detsembril 1841 toimus vastuhakanute karistamine Pühajärve mõisa väljal, mis asus samuti tamme ligidal, Arulasse ja Sihvale suunduvate teede vahelises kolmnurgas.

Pühajärve mõisa hooned asetsesid praeguse puhkekodu territooriumil. Puhkekodu valge peahoone on ehitatud häärberi müüridele. Endist huvitava arhitektuuriga telliskivihoonet, mille idapoolses otsas paiknes torn, on nimetatud Pühajärve lossiks. 1841. aasta sündmuste ajal lossi veel polnud, sest von Sievers laskis selle ehitada alles 1887. a.

Pühajärve mõis oli ümbruskonnas üks rikkamaid ja esinduslikumaid, kuigi vahetas sageli omanikke. Just enne rahutusi, kevadel 1841, oli proua Sophie von Villebois loovutanud mõisa erukindralmajor Wilhelm von Stryckile; viimane müüs selle 1858., Maitra sõja aastal Julie Helene Barbara von Schrenkile. Hiljem läks Pühajärve von Sieversite kätte ning viimasteks mõisnikeks olid siin von Hoffmannid, kes pärast Oktoobrirevolutsiooni pidid mõisa jätma rahvale.

Pühajärve ülestõus ja sellest osavõtjate karistamine on kajastunud laialt tuntud lõppriimilises laulutsükliks «Eesti mehe kaebus» («Eesti mees ja tema sugu»):

Pühajärven tetti sõda,
oma silma näiva seda.
Viimne hilp säääl säljast kisti,
eesti rahvast hirmsast pesti.

See laul on rahvasuus tuntud tänapäevani ning klassikalise redaktsiooni (Ed. Laugaste, *Valimik eesti rahvalaule*, 1948) kõrval elab ka pikemaid ja suurema konkreetseusega variante, kus jutustatakse näiteks sedagi, kuidas Väikese Munamäe jalamil asuva Kaga talu peremees Rein sai kakssada kepihoopi.

1841. aasta talurahvarahutusi on kirjanduslikult kujutanud **J u h a n S ü t i s t e**, kes ülestõusu 100. aastapäevaks kirjutas ooperilibreto «Pühajärv». Suure Isamaasõja sündmuste tõttu pääses see teos rahva ette küll alles 1946. aastal, mil ta Gustav Ernesaksa muusikaga etendus menukalt nii «Vanemuises» kui ka «Estonias». Võimsalt ja ennustuslikult kõlab Ernesaksa-Sütiste ooperi «Pühajärv» finaalis meeskoorilt:

Kord aeg saab täis,
kord eluõigus otsustavalt virgub.
On maailm loonud metsad, järved, mäed,
kuid kõik, mis nurmel viljateraks sirgub –
on selle loonud meie oma käed.
Kord vastne põlv siin mägede ja järve taga
teeb lõpuarve orjuse ja jumalaga.
Kord aeg saab täis.

1957. a. tõi **J. Sütiste** «Pühajärve» näidendina lavale Otepää Rahvateater. Peaosalise Peebuna esines Pühajärvelt Saare talust pärinev Arne Laos, keda nüüd tunneme «Ugala» teatri menuka näitlejana ning kaptenina filmist «Keskpäevane praam».

Ka otepäälasest kirjanik **M a d i s R a j u** on kirjutanud vabaõhuetenduseks mõeldud näidendi «Pühajärves peeti sõda» (1961), mis on seni lavastamata. 1936. a. mängiti Otepää Linnamäel **R a s m u s K a n g r o - P o o l i** (vanem) massimängu «Püha-

järve sõda». 1942. aasta raskel sõjasügisel kirjutas Jaan Käerner kauges Venemaa linnas Tšeljabinskis sünnimaale mõeldes luuletuses «Meie jõud»:

Meie jõud on me rõõmus ja raske
lahtisaamine sulaseteest;
kevad, mis lauluga tuli kaske,
suvi, mis lõhnas ristikumeest;

kollased sügislehed vahtras,
loojuva päikese kurblik läik, –
sõjad Pühajärvel ja Mahtras,
Anija meeste Tallinnas-käik.

Mõned aastad hiljem on Karl Laas kirjutanud pikema luuletuse «Ülestõus Pühajärvel» («Sirp ja Vasar», 5. X 1946):

Helendavad suve valged päevad,
rukkipoollul hõiskab nobe rääk.
Ühel õhtul Jaagu silmad näevad:
mõisaõuel välgub püssitääk...

Nagu tuli lendab kuivas kulus,
jooksis külas kummaline jutt:
«Öökull võikalt eile öösel ulus,
mustal linnul imeline rutt.»

1920-ndate aastate lõpul läks Pühajärve loss haridusministeeriumi valdusest Turistide Kodu käsutusse ning siin asunud pansionaadis üüriti suvitajatele tube. Turistide Kodu teine hoone koos einelauaga asus Pühajärve põhjatipu lähedal Otepää linna viiva maantee ääres (praegu paikneb siin Pühajärve restorani esine parkimisplats).

22. augustil 1944 põles sõjatules ära ka Pühajärve loss. 1951. aastal valmis lossimüüridele ehitatud kahekorruseline sanatooriumi peahoone. Kuna sinne kliima on liiga niiske, likvideeriti paar aastat tagasi sanatoorium ja ehitised anti üle puhkekodule. 1962. aasta sügisel ja talvel viibis mitu kuud Pühajärve sanatooriumis tervist kosutamas Tartu luuletaja ja maalikunstnik Aleksander Suuman, kes oma «Pühajärve piltides» (kogus «Oh seda inimest», 1963)

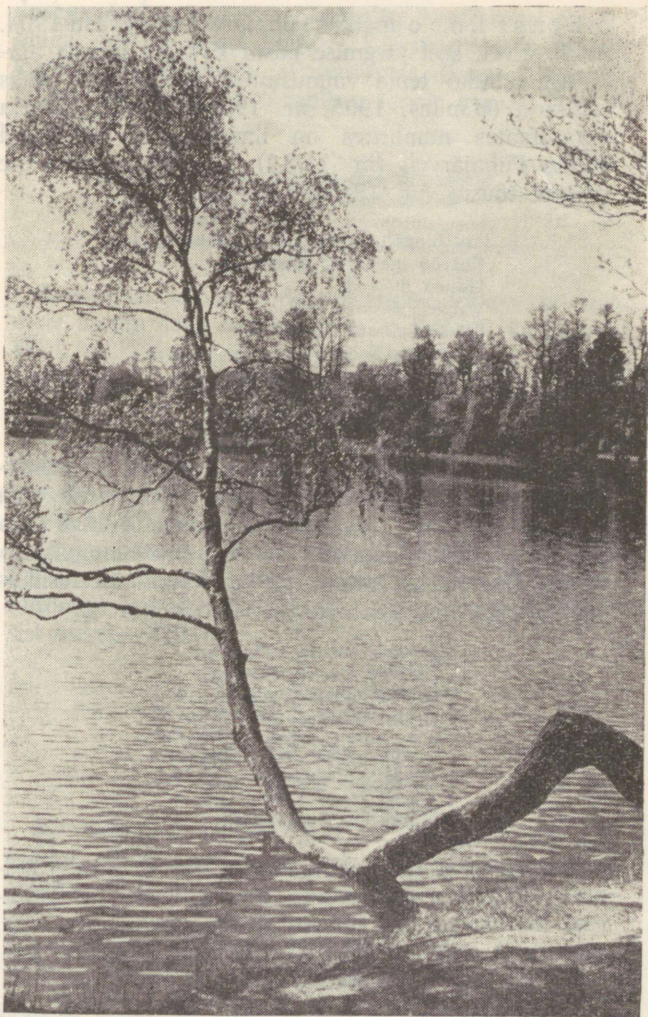
Turistide Kodu hoone Pühajärvel, hävinud 1944. a.
(1930-ndate aastate foto)

on värsistanud hilissügisese maastikke. 1957. a. oli A. Suuman Otepää keskkoolis joonistamisõpetajaks.

Luuletusi Pühajärvest on teada neiltki luuletajatelt, kes pole siin elanud või suvitanud, ka lühemad retked on andnud inspiratsiooni. Värsse Pühajärvest on kirjutanud Friedrich Kuhlbars, Otto Grossschmidt, Ado Grenzstein, Ernst Enno, Karl Eduard Sööt, Marie Under, Jaan Kärner, Johannes Semper, August Alle, Juhan Sütiste, Velli Verev, Aleksander Suuman ja Oskar Kruus. Neist ainult V. Verevile ei ole Pühajärv imponeerinud. Tartu üliõpilaste almanahhis «Loov Mõte» (1960) on ta deklareerinud:

Sa mind ei võlu, veetlev Pühajärv,
liig tujukas sa, muutlik vete värv.

Fr. K u h l b a r s i luuletus «Pühajärvel» pärineb juba 1898. aastast. Võib oletada, et ta käis Pühajärvel eelnenud suvel või veelgi varem, sest luuletus on kirjutatud detsembrikuus.

Armunute kask Pühajärvel, maha raiutud 1968. a. (1967)

Ernst Enno matkas Pühajärvel nähtavasti 1904. aasta suvel, sest järgmise aasta kevadel leiame ajakirjast «Linda» tema vaimustatud, romantilises stiilis reisikirja («Linda», 1905, nr. 19/20). Sama ajakirja varasemates numbrites on ilmunud ta luuletused «Ohtu Pühajärvel» (nr. 11/12) ja «Pühajärvel enne päikese tõusu» (nr. 13/14):

Järv hingab nagu ununend sügavus,
Kui öö igatsevad mõtted
Uduna otsivad
Valguse eksinud helki;
Saarte kallaste üksilduses
Ümistavad laened laulu
Põldude põuasest pinnast,
Väljade vaikivast janust,
Kauge mere-sügavuse rahust.

Nendes luuletustes võib täheldada veel küpsematust ning nii ei olegi autor paigutanud neid oma luuletuskogudesse. Ent luuleraamatus «Valge öö» (1920) leidub luuletuses «Noore suve muinasjutt» uuesti Pühajärve motiiv, sedapuhku mälestuslikus hõlranduses:

Ja nad laulvad vallatades,
Laulvad kütked südame –
Oh sa Pühajärvekene,
Armas oled minule . . .

Kõmin metsas, kaja kaugel,
Pillihelin, pidujutt –
Oh sa kauge kuldne kodu,
Noore suve muinasjutt.

Reisikirjas «Pildid Pühajärvest» on E. Enno ütelnud: «Pühajärv oma saarte, oma kallaste ja röömsate inimestega, ma tunnen, et sina minu arm oled, sina minu sinisilmaline arm. Võta oma laente kullasse mu süda, vii sinivetele mu hing.»

Ja an Kärner käis Pühajärvel 1912. a. koos noore naisüliõpilasega. Järgmisel aastal kirjutas ta «Päevalehe» kaasandes «Kodu»: «Pühajärv on mind alati meelitanud oma vaiksete saartega sügavtõsiselt seisvate vete taga, oma iseäraliselt koduse-armsa loo-

dusega ümberringi, oma iseäralise kerge-õrna mee-
oluga, mis ta kohal heljub.» Kuusteist aastat hiljem
kirjutatud luuletuses «Pühajärvel» (kogus «Tormi-
lüüra») meenutab ta eelegilises toonis toonast lembe-
elamust:

Su rannal, Pühajärv, ma olen armastand, –
ja suur ning jumalik on esimene arm.
Sekssamaks igavesti jääb su kaunis rand,
ja kuni kestab ilm, jääb samaks naise šarm.

Luuletuses leiduv viide armastatu varajasele sur-
male toetab seda arvamust, et J. Kärneri kaaslaseks
1912. a. Pühajärvel oli Ida Kull, kellega kirjanik
1914. aasta mais abiellus ning kes juba 1917. aasta
mais suri.

Ka Kärneri esikkogus «Tähtede varjud» (1913)
leidub mitu järvefooniga lembeluuletust, mis näivad
viitavat samale matkale. J. Kärner on käinud Püha-
järvel ka hiljem.

Isegi bravuurikas ja muidu kriitiline J u h a n
S ü t i s t e on oma 1929. aasta «suvises sõiduplaani»
rändudel Pühajärve võlu tunnustanud kogus «Peip-
sist mereni» (1930):

Ning hetkel sel, mil udukoonlad
ju roomavad alt rannasoist,
kui lakkab lehist viimne müha,
kui väsib eha kätehoid –
sel hetkel minulegi oled püha.

Sõjajärgsetest aastatest pärineb O s k a r K r u u s i
tsükkel «Pühajärve etüüde», kus leidub ka luuletus
«Õhtu»:

Õhtu on veeretand läände
punava päikese keegli,
tuuled nii vaikseks jäänd, et
vesi on taevale peegliks.

Järvel valvavad saared
hulkuvaid pilvede karju,
sekka metsade sääred
viskavad tumedaid varje.

Randadelt kaugeilt ja saarilt
viimaseid laule veel kõlab,
heidavad järvele kaari
naasvate venede mölad.

Proosakirjanikest on üks varasemaid Pühajärve kujutajaid järvalane Jaan Lintrop, kellel juba 1910. aastal ilmunud kogus «Nutt ja naer» leidub novell «Pühajärv», mis jutustab kolme seminaristi unistatud Pühajärve-matka teostumisest. Siinseid maastikke kujutatakse siiski vähe, järv jääb rohkem taustaks meeste arutlustele elusihtidest ja uue sajandi vaimust.

1925. aastal pidas Sõsarsaartel oma esimest kongressi Tartus tekkinud Kultuuritahtelise Noorpõlve Koondis, mille juhtivateks jõududeks olid A. Annist ja A. Elango; Pühajärve kokkutulekul esines ka Johannes Semper.

Pühajärv on ammust ajast meelitanud kohale ka väliskülalisi. Esimesena on teada Tartus õppinud vene luuletaja Nikolai Jazõkovi viibimine siin 1828. aasta mais. Eestist mitu luuletust kirjutanud vene poeedile ei ole aga Pühajärv jätnud head mul-

Vaade Pühajärvele Kolga taludega (1968)

jet. Kirjas oma sugulasele A. M. Jazõkovile on ta seda nimetanud koguni porilombiks (*лыжа*). Tolle külaskäigu ajal võis Pühajärv olla küll võssa kasvanud ning koristamata, sest paikkonda hakkas kavakindlalt kaunistama alles Otepää alevi asutaja J. H. B. von Schrenk, kes peale muu olevat lasknud ühendada Sõsarsaared ning naabruses asuvale Neitsijärvele käskinud ehitada tehissaare.

1911. aastal käis Pühajärvel kuulus soome keeleteadlane Lauri Kettunen, kes juba siis kohtas siinseid põliseid suvitajaid Anton Jürgensteini ja K. A. Hindreyd.

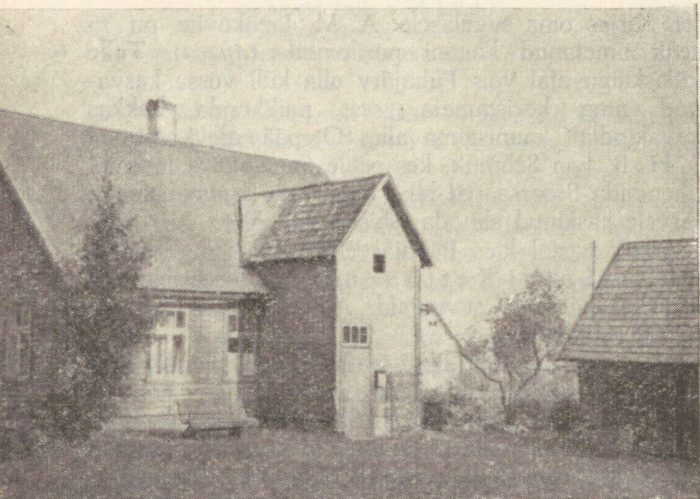
1921. aastal oma Eesti-matkal jõudis Pühajärvele ka Soome suurluuletaja Eino Leino.

1925. aastal näitas K. E. Sööt Pühajärve kaugele külalisele, Kaliforniast kodumaad vaatama tulnud ajalooliste romaanide autorile Andres Saalile.

Pärast Teist maailmasõda Pühajärve külastanud kirjanikest on kindlasti kõige kuulsamad prantslased, eksistentsialistliku filosoofia peamised esindajad Jean-Paul Sartre ja Simone de Beauvoir, kes käisid siin 1964. aasta suvel.

Pühajärve restorani eest viib tee üles pargitagusesse Otepää aedlinna, mida varem tavatseti nimetada Pühajärve nurmeks; siin asub ka autode parkimise plats. Pargi idapoolse nurga juures, nn. Tondilossist kõrgemal asuvas majas Kadaka t. 7 (end. Kalbergi maja) suvitas aastail 1934–1938 Richard Roht, kellele siinsed kohad hakkasid väga meeldima. Kalbergi maja asub kõrgel kaldarinnakul, kust läbi puude avaneb vaade järvele. Alla järve äärde laskub kitsas jalgrada. R. Roht elas maja paremas tiivas alumisel korrusel, siin kirjutas ta oma järjekordseid romaane. R. Roht soetas endale paadi ning käis tihti Pühajärvel sõudmas ja kalastamas. Ka 1940. aastal suvitas ta Otepääl, peatudes siis praeguses lastesõime hoones (end. V. Tamme maja), mis paikneb Pühajärve tee ja Mäe tänava nurgal metsa ääres.

Pühajärve teelt viib Mitsurini tänav läbi aedlinna

Maja Pühajärve nurmel (Kadaka tee 7), kus 1930-ndail aastail peatus suviti R. Roht (1968)

alla Sulaoja äärde. Vasakule jääb järsk kuusemetsaga kaetud Apteekrimägi, mis on saanud oma nime sellest, et 1882. aastal mürgitas siin enda abielutülidest tüdinud Otepää proviisor Jürvetson. Apteekrimäele on rajatud kunstliku kattega trampliin, mis võimaldab suusahüppeid teha suvelgi. Apteekrimäelt viib tee Otepää linna suunduvale Pühajärve teele, metsarada laskub aga alla niidu äärde ning viib välja Mitsurini tänavale valge kahekorruselise hoone juurde. See tugevasti ümberehitatud maja oli enne sõda üürisuvila, mida kutsuti Tondilossiks. Nime olevat ta saanud sellest, et algul ei leidnud suvila kasutamist ning öeldi, et seal tondid ringi kolistavad. Tondilossi juurest viib jalgrajaga ühinenud Mitsurini tänav Sulaoja sillale, enne seda pöördub jalgteeparemale (sõidukitele suletud) Pühajärve parki ja supelrannale. Üle silla viib tee mööda Pühajärve hommikukallast Kolga taludeni.

Teest paremale jääb Kolga-Tedre talu, mis Pühajärve suvitustaludest on kõige populaarsem. Pühajärvel on suvitatud umbes 1880. aastast saadik. Üks esimesi suvitajaid oli maalikunstnik Karl Maibach, kuid tema peatus Pühajärve mõisas. Kolga talu kirjanduslikuks avastajaks sai **E d u a r d V i l d e**, kes 1905. aasta juunis tuli Tartu keelepeksu eest siia pakku koos oma tulevase naise Linda Jürmanniga. Olid nad ju ilmaliku abiellumise rajajad Eestis 9. septembril 1905 ajalehes avaldatud teadaandega. Algul elasid Vilded teeäärses aidas, mille õuepoolse seina vastu nõjatuval pingil kirjanik armastanud istuda ja mõtiskleda. Kolgal jätkas **E. Vilde** «Prohvet Maltsveti» kirjutamist ning kavatses siia jääda talvekski. 22. septembril 1905 on **E. Vilde** kirjutanud Kolgalt oma noorpõlvettutavale **J. Muthmannile**:

Ümbruskond, kuhu suvitama tulime, meeldis meile nii väga, et ma ajalehega kokkuleppe sõlmisin, mille järgi ma oma kaastöö maalt saadan, ja nii jääme arvatavasti terveks talveks siia. Meil on siin kasutamiseks terve maja 4 toa ja köögiga koos mööbliga 3 rbl. eest kuus. Maja on järve kaldal ilusal kohal – ümberringi mäed ja metsad.

Vilde kirjeldatud maja on Kolga talu rannasuvila, mis asub elumaja taga poolsaarel veepiiri lähedal. Tollal oli maja ühekorruseline. Kümnekond aastat tagasi omandas selle suvila Eesti Põllumajanduse Akadeemia, kes suurendas tubade arvu põõningukorrusel ja tegi ka muid ümberehitusi, värvides seni rootsipunased välisseinad roheliseks. 1905. aasta sügisel sai **Vilde** soodsalt üürida tühjaksjäänud suvila, kuid revolutsioonisündmused kutsusid kirjaniku juba lehtede langemise aegu Tartusse tagasi. Viimane kiri Pühajärvelt on dateeritud 4. oktoobriga.

Vilde poolt avastatud kohta hakkasid ka teised kirjanikud tihti suvitamiseks kasutama. Kolga talus on korduvalt puhkust veetnud **A u g u s t K i t z b e r g** koos abikaasa Johannaga, mitmel korral juba enne Esimest maailmasõda. Kas ta Pühajärvel on ka loomingulist tööd teinud, selle kohta ei leidu teateid.

Kolga talu suvitusait E. Vilde pingiga (1968)

A. Kitzberg on suvitanud ka teisel pool teed asuvas Kolga-Linnamäe talus. Otepää-maid tundis ta aga juba noorpõlves: 1868. aastal rentis vend Aadu Kitzberg Päidla vallas Kiisa veski, kus viibis ka tulevane kirjanik ühe või kaks suve. Kiisalt käis August

Kitzberg 3 km kaugusel Kastolatsi preetri juures vene keelt õppimas, matkas ka Hellenurme akadeemik Aleksander Theodor von Middendorffi loodustooliste kogudega tutvuma. Kiisa veskijärv ja oja pakkusid poisile rohkesti huvitavat, siin võis kergesti vähke, ahvenaid ja hauge püüda. Ainult kord oleks ta Kiisa järve peaaegu ära uppunud, kui oma julgust proovides liiasilma eest katsus mööda ujuda.

Pühajärve varasemate ja pidevamate suvitajate hulka kuulusid veel «Postimeest» toetav konservatiivne kriitik Anton Jürgenstein ja aristokraatlike taotlustega kirjanik Karl August Hindrey. Nad said hästi läbi Kitzbergidega ning moodustasid tihti ühise seltskonna. A. Jürgenstein ja K. A. Hindrey olid ka alatised malepartnerid, hilisematel aastatel asendas Jürgensteini August Alle. A. Jürgenstein oli tugev mängija ning kord simultaanil maailmameister J. R. Capablancat võitnud.

Anton Jürgenstein peatus enamasti Väike-Kolgal, mis asus järve ääres, praegustest Kolga taludest lõuna pool. Väike-Kolga hävis tulekahjus ja pole enam uuesti üles ehitatud. Jürgenstein on suvitanud veel teisteski Pühajärve-äärsetes taludes ning mõnel suvel on tal olnud kõige hõlpsam Hindreyle külla sõita sõudepaadiga, kuna jalgsitee oleks liiga pikk tulnud. Vahepeal leidis Jürgenstein küll mugavamad suvitamisvõimalused Sillamäel, kuid vana seltskond meelitas teda tagasi ning 1925. aastal ja hiljemgi nähti teda jälle Pühajärvel. K. A. Hindrey arvates oli just lopsakavuntsiline Jürgenstein see, «kes järvele omajagu ilmet andis». Hiljem oma Pühajärve-romaanis «Sündmusteta suvi» kasutas K. A. Hindrey Toomas Taari muheda kuju loomisel prototüübina A. Jürgensteini.

Kõige rohkem pilte Pühajärvest ja selle suvituselust ongi pakkunud Karl August Hindrey, kes siia esimest korda puhkama tuli 1911. aastal. Kokku on ta Pühajärvel veetnud umbes paarkümmend suve (teada on aastad 1913, 1922, 1924–1926, 1933–1938, 1942–1943) ning siin kirjutanud

Noorte kirjandushuviliste ekskursioon Kolga suvitusmajakese (nn. Kitzbergi aida) trepil (1966)

rohkesti teoseid. K. A. Hindrey on peatunud peamiselt Kolga taludes, kuid mõnel korral ka mujal: hommikukaldal Poslovitsa talus, õhtukaldal Kangru talus ja Turistide Kodus. Priiskava ja suurustleva elustiiliga Hindreyle meeldis kõige rohkem Kolga rannasuvila, mille ta tavatses üürida terveni, et oleks ruumi külalisi vastu võtta. Ta on elanud ka Kolga talu teises suvilas ülal mäel metsaservas (ka see on tublisti ümber ehitatud ning omanikke vahetanud, rada sinna läheb üle söödinõlva enne Kolga talusid). Kolga mäesuvisa eest avaneb kaunis vaade Pühajärve põhjapoolsele osale koos supelrannaga. Hindreyl oli alati üüritud ka üks Kolga talu paat, millega ta käis järjekindlalt Pühajärvel kalastamas. Iga päev kulutas ta 3–4 tundi kirjutamisele. Peale suuremate teoste ilmus sageli tema sulest «Postimehes», «Päevalehes» ja mujalgi vesteid Pühajärve elust. Enamikus on need kalamehejutud, lood koertest ja supelsaks-test. Paremad Pühajärve-vested aastaist 1924–1926 on koos reisikirjadega uuesti trükitud Hoia Ronga

Kolga talu rannasuvila. Seda peatuspaika Pühajärvel eelistas K. A. Hindrey (1968)

pseudonüümi all avaldatud raamatus «Rännud, rannad, Riviera, Sõsarsaared ja Savoy» (1937). Ka oma esimese novelli «Ristitütar» (kogus «Välkvalgus», 1932) jaoks leidis ta ainet siit. Pühajärve-vestete ja psühholoogiliste novellide elementidest kokkupõimituna on sündinud Hindreyle iseloomuliku, häirivalt aristokraatliku eluhoiakuga romaan «Sündmusteta suvi» (1937). Selles teoses leidub visandlikke pilte Pühajärve suvitustaludest, tutvustatakse lossis asuvat pansionaati ja sealseid mõisaaegseid interjööre, viiakse lugeja läbi alevi kirikuesisele mäele, ühes episoodis joonistatakse šarž Gustav Wulffistki. Mõned romaanis kujutatud sündmused viitavad 1928. aasta suvele, kuid enamjagu episoode pärineb teistest aegadest, sest mainitud suve veetis Hindrey Käsmus. Tartust, mis oli Hindrey talviseks elukohaks, armastas ta peale Pühajärve ka mujale suvitama sõita. Hindrey elu viimased aastad möödusid Tallinna lähedal Iru vanadekodus, kus ta suri 9. jaanuaril 1947.

1930-ndail aastail oli üks sagedasemaid suvitajaid Pühajärvel ka epigrammi- ja följetonimeister August Alle. Ta on viibinud siin 1934.–1936. aastal, kuid tõenäoliselt ka 1933. aastal, sest just sellal ilmusid «Loomingu» veergudel luuletused tsüklist «Pühajärvele» (hiljem kogus «Karmid rütmid», 1934). A. Alle on värssides jäädvustanud erksavärvilist Pühajärve sügist, ta luuletused loovad kujutlusi saartest, Hangoneemest (Angunina), supelrannast, päikese loojumisest lossi taha. Pildi öisest järvest annab luuletus «Öö»:

Kloostrisaarele rinnuli laskund
 on tohutu kollane kuu
 nii kohutav suur.
 Järve veed on tõusul
 talle kõrgele vastu
 metalliks vaskund.

Aer üksiku paadi
 elavhõppe kastub.
 Öö tuuletu mingi
 kui võlut hing.

Kuu juba saael
näib maha astund:
must metsa vari
on veele raskund.

Õise vaikuse saared
ja uinuv järv,
kust kustund on hõbeda
virve ja värv.

A. Alle on samuti suvitanud mõlemas Kolga talus. 1934. aastal peatus ta mäesuvilas, kus üheks naabrikis oli tollane iluduskuninganna Nadja Peedi-Hoffmann. Sellel tutvusel oli positiivne mõju põlisele vanapoisile ja «viimsele boheemlasele»: Alle jättis joomise maha ning jätkas poolelijäänud õpinguid Tartu ülikoolis. Kuna aga Alle oli ilma töökohata ja peaaegu sissetulekuteta, siis seisis iluduskuninganna ema nende abielu vastu. Abielu jäigi sõlmimata, kuna N. Peedi-Hoffmann suri 1938. aastal tiisikusse.

Vastandina Hindreyle polnud Allel kindlaid tööharjumusi: mõnikord pandi talle Kolgal valge paberlauale valmis ja seati kõik töökorda, kuid Alle leidis ikka ettekäändeid, et mitte laua taha istuda – kord oli tuju sant, kord valutas pea või pimesool. 1935. aasta novembris esines Alle Otepääl raamatuaasta aktusel avaliku kõnega, rääkides muu seas ka eesti kirjanike tihedatest sidemetest Otepäa ümbrusega.

Peale nimetatud kirjanike (A. Kitzberg, A. Jürgenstein, K. A. Hindrey, A. Alle) on Kolga-Linnamäe talus suvitanud veel August Gailit, Kersti Merilaas ja August Sang. Suvitajate käsutuses oli talus mitu tuba pööningukorrusel ning teeäärne tilluke, Kitzbergi aidaks kutsutud suvemaja, mille teisele korrusele viib väljast järsk redeltrepp.

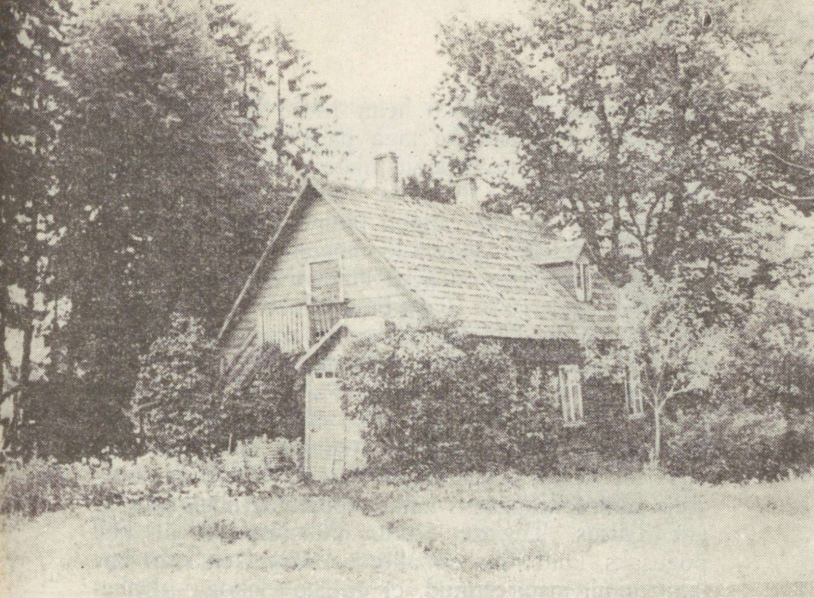
Kui Kolgalt edasi lõuna poole minna, jääb vasakule järsukaldaline seljandik. Siia ehitati kolm dekoratiivset kiike, kui vändati eesti värvilist filmi «Kui saabub õhtu», ning sellest saadik kutsutakse seda Varikmäge Kiigemäeks. Kaugele järve ulatub pikk Kolga poolsaar, mida on näidatud ka filmis «Laulu

sõber» ning mida on vähemalt pooled Pühajärve maalinud kunstnikest lõuendile kandnud. Pühajärve on kujutanud Karl Maibach, Konrad Mägi, Roman Espenberg, Villem Ormisson, Nikolai Kummits, Johannes Vöerahansu, Elmar Leppik, Richard Uutmaa, August Karro, Johannes Uiga, Enn Volmere . . .

Kiigemäelt läheb metsatee Nüpli järve äärde, G. Wulffi elukohta. Teine teeharu pöördub sinna pool kilomeetrit hiljem, metsa lõpul. Kolga tee suundub nüüd ida poole, sisemaale, paremale järve äärde jääb telkimisplats. Teest vasakul mäerinnakul asub Poslovitsa (Pohlametsa) talu, mis oma slaavipärase nime on saanud Poola ajal; peale Hindrey on siin suvitanud ka teisi kultuuritegelasi. Enne vasakut kätt kerkivat Hobustemäge, kus peetakse rahvapidu- sid, suundub tee jälle Pühajärve kallastele. Hobuste- mäe kohta leidub Heino Mägi raamatus «Otepää» järgmine muistend:

Varemalt olnud selle mäe asemel heinamaa. Kord oli sealt mööda läinud vaene mees, kandes rasket kotti korjatud leivakoorukestega. Teda ootas haige naine ja nälginud lapsed. Mees oli koti kandmisest nii väsinud, et langes maha, suutmata enam tõusta. Seda nägi hobune, kes läheduses rohtu söi. Ta läks vanakese juurde ja laskis end põlvili, et vanake saaks paremini selga istuda, ning viis ta koju. Vanakesel olnud hea meel ja ta ütelnud hobusele: et sa nii haleda südamega oled ja mulle ilma kutsumata appi tõttasid, siis tahan sulle selle eest ausamba ehitada, et tulevased põlved ka sinu heateost kuulda saaksid. Veel sõnanud vanake: «Saagu mägi, millel hobuse kuju!» Sama- aegselt oligi heinamaa asemele tekkinud mägi, mida hakat- tud tema kuju järgi kutsuma Hobustemäeks.

Hobustemäe vastas järve kagukaldal näeme Saare talu, mille kirjandusloos tegid kuulsaks siuru- lased. Vana, rehetarega maja taga asub õunaaias järve ligidal Saare talu uuem, algselt suvilaks ehitat- tud elumaja, mille otsaseinas viib lahtine puutrepp pööningukambrisse. Selle toa seinad ja lagi on kae- tud värvimata männilaudadega, otsaaken vaatab Pühajärvele, katusesse raiutud aknaorv aga Hobuste-

Saare talu uuem elumaja Pühajärvel. Pöõninguaken vaatab Hobustemäe poole, järv asub maja taga (1968)

mäe poole. Aknaorva ülanurgas võib näha pliatsiga kirjutatud teksti:

SIIN ON ELANUD: MARIE UNDER,
ARTHUR ADSON, FRIEDEBERT TUGLAS,
AUGUST GAILIT, JOH. SEMPER, HENRIK
VISNAPUU, AUG. ALLE, KONRAD MÄGI,
ADO VABBE 1918–1925.

Kes selle nimekirja siia on jäädvustanud, ei ole teada, kuid see näib paika pidavat.

Elumaja nurga juurest viib jalgrada läbi luhariba veepiirdeni, siin asub kõrkjaist lage supluspaik ja paatide randumiskoht. Järvelt vaatavad vastu lopsaka rohelsega Lepasaared. Talu lähedal kasvab üksikult ja salguti tammi. Siit Pühajärve lõunasopist alustab Võrtsjärve poole teed Väike-Emajõgi. Maastik ümberringi on maaliline ja muutlik, Hobustemäelt avaneb puude vahelt üllatavaid vaateid, kau-

gemale võimaldab pilku heita 14 m kõrgune puust vaatetorn. Hobustemäe taga paistavad veel kõrge-
mad kingud: lõuna poolt alates Väike Marjamägi,
Suur Marjamägi (180 m) ja Mülkemägi. See poeeti-
line maastik on jälgi jätnud mitme Saare talu akna-
orvas loendatud kirjaniku loomingusse.

Kõige esimesena on neist Pühajärve tundma õppi-
nud Friedebert Tuglas. Juba 1904. aastal
käis ta Tartust Pühajärvel, aga ka maapagulase päe-
vil ei jätnud ta külaskäiku siia tegemata. 1908.
aasta juuni teisel poolel tuli ta Palupera (end. Pritsu)
jaamast Pühajärvele, veetis seal öö ning matkas taas
jalgsi Elva. See käik oleks Tuglasele peaaegu hal-
vasti lõppenud: Elvas sattus kirjanik nuuskuri vaate-
välja ning teda päästis mahahüppamine liikuvalt ron-
gilt Tartus. Tuglase tutvus Pühajärvega jäi küll
põgusaks, kuid juba esmakordsel käigul oli koht kir-
janikku nii inspireerinud, et ta novellikogu «Kahe-
kesi» lõppu paigutas eelteate, et 1908. aastal ilmub
samalt autorilt novell «Pühajärv». 1908. aastal kirju-
taski Tuglas kavatsetud tööst rea fragmente ning
teos ise näis muutuvat romaaniks, kuid peategelaste
hingeelu valgustamisel sattus autor ummikusse ning
«Pühajärv» jäi pooleli. Paar aastat hiljem kasutas
Tuglas siiski hulga pooliku romaani materjali «Felix
Ormussonis», kus pole raske ära tunda Pühajärve
vaateid ja Otepää maastikke. Siiani ongi Tuglas and-
nud parimad proosaleheküljed Pühajärvest, juba ava-
peatükk kujutab endast ülistuslaulu siinsele ilule:

Ons see kodumaa – ega mitte Vahemere kallas? Need
ultramariinsed metsad, punaõhetavad künkad ja violetsed
veed –? Ning need õrnad puhtad jooned, mis otsekui
kunstnik kuldse pintsliga on tõmmanud taevale, veele ja
maale –?

Kui maalikunstnikest oli Eestimaa värvirikkuse avas-
tanud Konrad Mägi, kelle priiskavalt lillakassinised
«Pühajärved» äratasid suurt tähelepanu, siis sõna-
kunstis tegi sama Tuglas. Kuid «Felix Ormussonis»
pole üksi ekspressiivseid, vaid ka väga iseloomulikke
tähelepanekuid Otepää kõrgustiku omapäras-
t:

Isegi palusibul ja tolmseen ei kasva neil tulipunastel, lõhkevate paisepeade taolistel harjadel. Nende äkilistel külgedel, kus ader ähvardab hobusele kün- des kaela kukkuda, leemetavad allikate leeted külma vett savikihtide vahelt.

«Felix Ormussonis» figureeriv kolmnurkse turu- platsiga ning kummeleisse kasvanud tänavatega ale- vik on üsna Otepää-näoline. Kuid Tuglasele pole kunagi omane naturalistlik kirjeldus, teda on ikka kiskunud olemasolevaid maastikke ja miljööpilte sti- liseerima. Nii ka «Felix Ormussonis». Kui näiteks kiriku geograafiline asend vastab Otepäale, siis torniesised paeplaadid on siia autori mõttekujutus toonud küll Põhja-Eestist. Nii ei või me ka Felix Ormussoni päriselt asutada suvitama ühessegi reaalsesse Pühajärve tallu, ehkki mõningaid kokkupuute- punkte Saare taluga võib leida.

Kuid «Felix Ormussoni» sünnist hoolimata on jää- nud Tuglase teoste nimekirja ka «Pühajärv». Tema «Teoste sünnilugudes» on lugeda:

Teenides 1918. a. «Postimehe» toimetuses ja sõites suvel nädalapäevadeks Pühajärvele, võtsin ka vanad käsikirja- riismed kaasa. Ja seal, Saare talus, andsingi mujal kasu- tamata jäänud «Pühajärve» osadele selle katkendliku kuju, mis teosel praegu on. Sellisena ilmus ta ka «Postimehe» lisas sama aasta sügisel. 1965. a. töötasin teose veel kord põhjalikult ümber.

See katkenditest koosnev «Pühajärv» ilmus hiljem Tuglase «Kogutud novellide ja väikepalade» II köi- tes (1939), 1965. aasta redaktsioon pole seni trüki- musta näinud.

«Siuru» kirjanike suvitamine Saare talus algas 1918. aastal, kuid viis isikut neist on juba 1917. aasta jaanipäeva aegu posthobustega üheks päevaks Pühajärvele sõitnud. 1918. aasta aprilli lõpul saabu- sid Pühajärvele August Gailit ja Hans Kruus, kes üürisid Saare talu peremehelt siurulastele suvekorte- riks (tollal uue) järveäärse elumaja. H. Kruus ja J. Semper pidid end tollal varjama saksa okupat-

sioonivõimude eest ning reisisid valenimede all. Asjaosalised on jutustanud, kuidas komandantuuris lubade järjekorras seistes Semperil läks meelest ära oma valmishoitud nimi ning ta ütles ametnikule selle asemel Hans Kruusi varjunime. Sellest segadusse sattunud ajaloolane teatas ähmiga aga oma õige nime ning jõudis veel viimasel hetkel ainult perekonnanime lõpu pikemaks venitada – Kruuse.

Mai lõpul või juuni algul jõudsid Saarele Marie Under tütardega ja Artur Adson. J. Semper jäi Pühajärvele lühemaks ajaks, hiljem suvel saabus veel August Gailit, mõnikord põikas Saarele ka mujal suvitav Henrik Visnapuu. Viimase memuaarideraamat «Päike ja jõgi» (1951) pajatab:

Pühajärv oma saartega ja metsaga kaetud künkaliste kallastega on kaunemaid paiku maailmas. Suvitamismõnud on säääl äraarvamatud. Ja kui kalarikas see järv on praegugi veel võrrelduna Kesk-Euroopa vetega!

Leidsin eest oma kaaslased täis päikest ja elurõõmu, pruunid parkinud poisid ja naised, ning Underi harjalised tüdrukud. Seda naiselikku olemisrõõmu säääl järve ääres on M. Under luulestanud «Eelõitsengus». Hää oli säääl supelda, sõuda ja kala püüda, aga ka elulustist hõisata, nii et kaja mitmekordselt vastu lajatas. Hää oli hulkuda Hobusemäel või säälsamas piduõhtul «Õrna ööbiku» autorit välja plakutada ja hüüda, kui selle laulu ette kanti.

A. Adsoni «Siuru-raamat» (1949) täiendab seda pilti veel mõnede üksikasjadega:

Siin Pühajärvel jalutasime palju, nii ümber järve kui ka Hobusemäe all, ning tegime käike üles väiksemale kõrgendikule, mille ise ristisime «Varsamäeks». See oli nii sile, sõbralik ning jalapärane. Siit on M. Under m[uu]s[eas] alla kandnud elamused, mis talletusid luuletusse «Hümn hommikule» («Eelõitseng») ja Pühajärve aladelt on jäädvustunud värssed «Sinises purjes».

Meid tulid hiljem külastama Tuglas ja Konrad Mägi. — — — Oktoobri lõpul tegime veel järelsuvituse Saarel ja varustasime end kardetud kehva talve vastu.

«Hümn hommikule» kannab dateeringut «Pühajärvel, 29. VIII 1918». Saare talus on sündinud veel teisigi värssed. Kirjas 5. maist 1968 arvab M. Under

ise selle kohta: «Küllap sealseist impressioonidest on mõndagi sadestunud mu luuletustesse, kuid mul ei ole daatumeid mu tolle aja värsside tekkimise kohta.»

Under, Adson ja Gailit on Pühajärvel veetnud hiljem veel mitu suve, kuid Gailit nähtavasti enam mitte Saare talus. Ühel suvel, kui Saare suur maja oli läinud teiste suvitajate kätte, leidsid Under ja Adson ulualust õunaaias asuvas madalas kuuris, mis praegu näeb armetu välja, kuid vastsest võis olla üsna vastuvõetav.

J. S e m p e r i loomingusse on Pühajärve-päevilt jäänud vähemalt lembeluuletus «Kirja saades» («Jäljed liival», 1920), mille hilisemas redaktsioonis on esialgu nimetu ranna asemel sõnaselgelt välja kirjutatud:

Mägesid ja metsi udust selgus,
lehestikust välja veeres Pühajärv.

H e n r i k V i s n a p u u ei ole Pühajärvel ja Otepääl kunagi pikemalt peatunud, kuid ta on siin käinud ka veel hiljem, 1930-ndail aastail. 1934. aasta suvel mängisid otepäälased Linnamäel kaks korda vabaõhuetendusena H. Visnapuu ajaloolist värssnäidendit «Otepää all», mis kujutab Otepää linnuse piiramist eesti ja vene vägede poolt ning sakslaste lahkuma sundimist 1217. aasta kevadtalvel. Lavastajaks oli «Vanemuise» näitleja Eduard Türk, peaosades esinesid kohalikud teatrikunsti entusiastid. Esietendusel, mis tõmbas kokku 4000 inimest, viibisid ka autor ja K. A. Hindrey. Hiljem töötas H. Visnapuu massimängu «Otepää all» ümber ja kui see «Lembit Võidumehe» nime all 1939. aastal «Varamus» ilmus, siis leidis seal vastavalt autori vaadete muutumisele juba rõhutatud kodanlik-natsionalistlikke tendentse. 1937. aastal kandsid otepäälased Linnamäel ette ka teise H. Visnapuu ajaloolise massimängu «Killamägedel», mille sündmustik oli ammutatud viikingite retkedest X sajandil.

August Gailit oli Otepää kandiga seotud perekondlike sidemetega. Juba Saarel «Siuru»-suvedel sai ta tuttavaks Pühajärve valla Rebase talu peretütre Elvi Vaheriga, kes Elvy Nanderi nime all hiljem «Vanemuise» teatris operetinäitlejana esines. Elvi Vaheri isale kuulunud talu oli enamasti välja renditud. Rebase asub Pühajärve lõunatipust umbes 4 km loode pool metsade taga, seal leidub ka meeldiv Väikejärv ja talust lääne pool algavad Arula mäed. August Gailit ja Elvi Vaher tegid koos jalgsimatku Saarelt Rebasele. 1930. a. sai neist abielupaar. A. Gailit on koos abikaasaga hiljemgi Otepääl suvitanud.

Suvitusrajoon asus ka Pühajärve läänekaldal. Anguninast lõuna pool paiknevad järveäärsed talud – Kangru, Ristipäälse ja Kitsemäe – pakkusid mõnusaid puhkevõimalusi. Pühajärve edelarannikul, maanteest lääne pool paikneva Juusa järve ääres asuv Juusa-Peetri talu hakkas meeldima «Kirjandusliku Orbiidi» rühmitusse kuuluvatele noorematele kirjanikele. 1930-ndail aastail suvitasid siin Mihkel Jürna, August Jakobson ja Erni Hiir. Kuid need eluläheduslasteks kutsutud kirjanikud kujutasid peamiselt linnamiljööd ning sinne maalline loodus pole nende loominguusse märgatavaid jälgi jätnud. 1935. a. ja 1937. a. suvitas M. Jürna Kangru talus, kus paar suve on peatunud ka K. A. Hindrey. Kitsemäe talus on puhkamas käinud Karl Menning.

Juusa järvest ja Sihvalt lõuna pool asub Peitlemäe (Põiklema) järv koos Kõsti taluga – siin on mitu suve karjas käinud Valev Uibopuu ning tema külaelukujutustes võib jälgi leida siinseist maastikest ja inimestest.

Pühajärve lõunatipu juures Sihval pöördub üks harutee läände ja viib mõne kilomeetri järel Lükardi külla, kus Käärrike järve kaldal asub Tartu Riikliku Ülikooli Kääriku spordibaas. Maastik on siin vaheldusrikas: järsunõlvased kingud, käänulised teed, silma hakkab tumedaid kuusikuid ja heledaid järvi.

Käärikul valitsevad muidugi sportlased, kuid meeldiv ümbruskond ja ajakohased hooned on siia meelitanud aeg-ajalt ka teiste alade inimesi. Siin on peetud suvekoole, semiootika seminare ja noorte luuletajate kokkutulekuid. Peale kuulsate teadlaste on siin käinud ka Soome president Urho Kaleva Kekkonen. Tartu luuletaja Tõnis Lehtmets on 1959. a. üliõpilasena kaasa löönud staadioni rajamisel ning kirjutanud kolmest luuletusest koosneva tsükli «Kääriku mälestused» («Tänavad ja tanumad», 1962).

VIDRIKE

Otepää–Sangaste (Valga) maantee viib vaheldusrikkasse maastikku, läbides Otepää kõrgustiku idaosas kõrgemad alad. Umbes 3 km järel ilmub teest vasakul Kaga talu taga nähtavale Väike Munamägi (207 m), millele järgneb Kellamägi ja juba suurema vahemaa tagant Ojamägi. Teest paremal Nüpli järve taga paistab Tantsumägi, edasi otse tee ääres Tiidumägi ja selle taga Mülkemägi, natuke kaugemale edelasse jäävad Marjamäed. Otepäält 8 km kaugusel pöördub vasakpoolne tee haru endisesse Vidrike mõisasse, kilomeeter enne teeristi jääb Otepäält tulijast paremat kätt endine Vidrike ühekorru-seline koolihoone.

Vidrike koolis oli aastail 1921–1922 õpetajaks peamiselt näitekirjanikuna tuntud Agnes Taar (praeguse kodanikunimega A. Kajara), kes saabumist siia on kujutanud romaani «Hulkumas ja põgenemas» (1940) ühes episoodis. Tollal oli õpilaste ulualune väga vilets ning uue noorukese õpetajanna energilise tegevuse tõttu hakati järgmisel aastal uut koolimaja ehitama. A. Taar aga õpilaste ette seal enam astuda ei saanud, sest vallavalitsusega vastuollu sattumise pärast pidi ta Vidrikelt lahkuma. Selles konfliktis ei puudunud koomilisedki episoodid. A. Taar jutustas nende ridade autorile:

Kord Vidrikes, kui ma parasjagu tundi andsin, tuli vallavanem klassituppa, kaap peas. Ma palusin teda kübara maha võtta, aga tema ei teinud väljagi. Mina kordasin nõuet, kuid vallavanem mütsi ei liigutanud. Siis ütlesin talle, et mingi klassist välja. Hiljem vallavanem kaebas mind auhaavamise pärast kohtusse. Üks teine peremees, kes vallavanemat ei sallinud, sõidutas mind oma vedruvankriga kohtupäeval Elva, kuhu tuli umbes kolmkümmend kilomeetrit. Vallavanem seletas siis kohtulaua ees, kuidas häbematu kooliõpetaja teda tema oma vallas ametikohuste täitmisel solvanud. Rääkis pikalt ja laialt ning pani sealjuures kübara pähe. Kohtunik käskis mütsi ära võtta, rahvas saalis kukkus naerma. Vallavanem oli aga harjunud igal pool käima kübaraga ning natukese aja pärast oli tal kaap uuesti peas. Siis ütles kohtunik, et ta on oma silmaga näinud kaebajat seismas kaks korda kohtulaua ees, kübar peas, ning leiab õpetajanna seletuse olevat tõepärase. Nii läks see kohtuasi vallavanemal luhta ning mind mõisteti õigeks.

Otepää–Vidrike teel on astunud ka armeenia uue kirjanduse rajaja H a t š a t u r A b o v j a n (1805–1848), kui ta Tartu ülikoolis õppis. 1832. aasta mais ja 1834. aasta juulis matkas Abovjan Vidrike mõisasse, kus elas ta hea tuttav H. M. B. von Adlerskrona. Tänu nendele matkadele leidub H. Abovjani teoste akadeemilise väljaande 6. köites eesti talupoegade ja Otepää külamiljöö kirjeldusi. 1832. aastal on ta muu hulgas kirjutanud oma päevikusse järgmist:

Tee peal nägi mind jala käivat üks talumees, kes ühes oma naisega vankris sõitis; ta võttis kübara peast ja pöördus minu poole eesti keeles, aga märgates, et ma aru ei saa, tuli ta ise mu juurde ning palus mind oma vankrisse istuda; ja mitu versta sõitsin ma koos selle talupojaga . . .

Endisesse Vidrike mõisasse viiv teeharu on turistile ahvatlev – pärast Vidrike mõisahoonete selja taha jätmist jõutakse Kooraste ürgoru pervele. Mööda mõlemat kallast suunduvad teed ida poole, all ürgorus sinetavad järved, mida ühendavad lühikesed ojad ja sookaelad. See on Eestimaa üks lüliderikkam järvedeahel: Vidrike e. Topano (suurus 14 ha), Voki (16,2 ha), Lambahanna e. Truuta

(4,1 ha), Nahajärv (2,7 ha), Sinikajärv (0,3 ha), Lubjaahju (1 ha), Liinujärv (4 ha), Kooraste Pikkjärv (8,9 ha), Vaaba (2,4 ha), Hatsike (1,2 ha) ja lisaks juba väljaspool ürgorgu asuv Kooraste Suurjärv (39,4 ha). Kuue-seitsme kilomeetri pikkusel maa-alal 11 järve! Osa neist jääb küll võsa või kingukumeruse varju ning maanteele ei paista, kuid jalamees võib ju orule ligemale astuda. Lambahanna ja Nahajärve vahelt viib tee oru lõunakaldalt põhjakaldale endise Truuta mõisa asupaika. Siin kas Tsirkemäel või Truuta asunduse kohal asus kunagi poolmüütiline Nahalinn, millelt on pärinud oma nimed Naha- ja Liinujärv. Nahalinna ajalugu on püüdnud selgitada kohapealne kirjamees Georg (hilisema eesnimega Yri) Naelapea, kelle ilukirjanduslikud teosed on ilmunud enamikus Olaf Roodi ja artiklid sageli Kaljo Randa varjunime all. Kuna kahe maailmasõja vahelisel perioodil elas G. Naelapea suviti oma Männiku-nimelises asunikutalus Truutas, siis tundis ta kohalikke olusid hästi ning tema sulest pärineb rohkesti ajaloolisi ja kodu-uurimislikke kirjutisi Otepää, Arula, Truuta ja Sangaste kohta. G. Naelapea arvamusel järgi kujutas Nahalinn endast hiliskeskajegse Otepää linna eelkindlust, kus asus ühtlasi nahaladu. Siit läbi läks kaubatee Pihkvasse ning seetõttu ka võimalik nahalao olemasolu. Kui aga Otepäele ligines vaenuvägi, siis helistatud Nahalinnas häirekella ning signaali korratud Pilkuse Võnnumäel, kust see oli kuulda juba Otepääl.

G. Naelapea alustas oma haridusteed Arulas Rebaste koolis, kuid hulk aastaid enne seda, kui seal õpetas Alide Ertel. Otepää kihelkonnakoolis jõudis ta aga õppida veel Jakob Pärna käe all 1905.–1907. aastani. Naelapea hilisem noorpõlv möödus nimelt Otepää lähedal Pilkuse mõisas, kuhu ta vanemad olid tulnud rentnikeks. G. Naelapea kui mitmekülgse kirjamehe peamiseks teeneks ajakirjanduspõllul jäi ajakirja «Olion» rajamine 1930. aastal. Naelapea ilukirjanduslikus produktsioonis leidub

ajaviite- ja kriminaaljutustusi, loomingu isikupärasem osa on aga kirjutatud peamiselt kodukoha ainetel. Noorsoojutt «Kaarnasaare robinsonid» (1930) kirjeldab Vana-Otepää Kaarna järve ning laseb teose noortel kangelastel seigelda selle saarel. 1930. aastal raamatuna ilmunud jututsükli «Vahased vabarnad» kujutab Naelapea koomilise hallparuni Mõtsatu Kahro juhtumusi kodukülas, Tartus ja Orula alevikus, Orula (Otepää + Arula) sarnaneb mitmes suhtes Otepääga. «Vahaste vabarnate» tegelased kõnelevad lühivormilist, vokaalharmooniaga Otepää murrakut, mille näitena olgu siin esitatud üks Mõtsatu Kahroga juhtunud lugu:

Mul poig kõnel, ku's na selle vana Kahroga Talnan käinuva Mustan Kassin. Kahro olla kuiki kuulu tollest kõrt-sist vai mes ta säände om ja naknu äkki õdagu pääle ajama miu pojale nigu uni, et läki ja läki sinna Musta Kassi kaema. Na olliva sis ka tiid küsünüvä sinna ja läinuvägi ning istnuva säääl ja kaenuva toda üü-ellu ja ulatsemist kella katetõiskümneni päält. Ja muud na ei ollev joonu, kui kumbki üits klaas tiid. Kelneri kaenuva küll, aga es oleva saanu neile kah iks midägi tetä. Viimate kutsnu Kahro esi kelneri enda manu ja küsinu, kui pallu temä tiiklaas massab. 15 marka, ollu kuri vastus. «Seh tuu 15 marka,» ütelnu sis Kahro, «ja juutraha 500. Ära sa arva, et neo mu maa-inemise rõiva ei näita mehe väärtust. — — — Vai õge nii, et meist ei tetä suku vällägi, et me tiid tel-seme ja sularaha iist kinni massime!» «Mis, mis? Härrad, ma ei saanud hästi aru?» kogelenud kelner. «Vai ei saa aru? Mis asjast sa sis üleüldse aru saia jõvvad? Ma või tega te talna kiilt kah kõnelda, aga ma ei taha. Mespärast peä ma kõnelema kelneri kiilt, kõnela sina ärra kiilt.»

See anekdoot on Otepääl levinud ning mõnes teisesendis seostatakse seda ka K. A. Hindreyga. Ühe tegelasena esineb Mõtsatu Kahro ka Naelapea lühinäidendis «Lihtne loomake» (1937). Romaanis «Raeveski Rein» (1928) ei leidu just otseseid viiteid Otepääle, kuid siingi kujutatud küla asub künklikus maastikus, mis on lähedane Arula, Pilkuse ja Vidrike ümbrusele. Enamasti on Naelapea näidendid («Turvas ja raba», «Mustad päevad» jt.) jäänud käsikirja ning nähtavasti kaotsi läinud. Enne Teist maa-

ilmasõda on neid aga mängitud autori kodupaigas Urvaste haridusseltsis «Siirius» ja mujal. Avalikkusele on tundmatuks jäänud ka Johann Kölerit, Carl Robert Jakobsoni ja Jakob Hurta kujutav ajalooline romaan «Võõrsile», mille valmimisest kõneldakse Naelapea asutatud informatsiooniajakirjas «Väljavaade» 1939. aastal.

Truutast on võimalik Koigu ja Urvaste kaudu rännata Sangastesse, kuid sel juhul jõutakse sihtpunkti suure kaarega.

Urvaste kihelkonna servast pärinev spordikirjanik Erlend Teemägi (sünd. 10. aprillil 1929) on veetnud oma noorpõlve Haavandu talus ja Koigu koolimajas, kus tema ema oli õpetajaks. E. Teemägi on õppinud Otepää keskkoolis, avaldanud hiljem ajakirjanduses värsse ja lühijutte, essee raamatu «Spordimehe sünd» (1963) ning olnud teose «XVII olümpiamängud» (1962) kaasautor.

Koorastes Mäha talus on sündinud 1. jaanuaril 1926 kirjandusteadlane, Aadu Hindi loomingu uurija Kalju Leht, kes on aastail 1939–1942 õppinud Otepää gümnaasiumis. K. Leht on koostanud rohkesti kirjandusalaseid kooliõpikuid ja valgustanud kirjanduse õpetamise metoodika küsimusi.

SANGASTE

Kõige otsem tee Otepäält Sangastesse viib mööda Valga maanteed, millest paremale jääb endine Vidrike koolimaja ja edasi vasakule, kaugemale metsade taha Ilmjärve kool ning mis jõuab välja Restu teeristile, kus tuleb pöörduda vasakule. Sangastesse võib rännata ka Pühajärve läänekaldalt, Restu on võimalik välja jõuda nii Sihvalt kui ka Käärikult. Arulast pääseb Sangastesse mööda Pringi teed, mis läbib Vanamõisa, jätab paremale Kuutse mäe ning jõuab Pringil välja Puka–Võru maanteele.

Pringilt suundub üks maantee ka läände Mägiste

jaama ning raudteed ületades jõuab Kuigatsisse, kust vasakule, lõunasse pöörduv teeharu viib Vaalule. Siin metsadest ümbritsetud Määritse talust pärineb suurearvuline Undritzite suguvõsa. 15. (vkj. 3.) jaanuaril 1854 sündis selles talus P a u l U n d r i t z, kellest sai hiljem Valga pastor ning kes on tuntud eesti koolikirjanikuna. Tema sulest pärinevad «Laste kirjakogu» I ja II (1877–1879) ning «Mõistlik jutustaja» I ja II (1880). Nendel pooleldi algupärastel koguteostel oli omal ajal suur tähtsus koolilektüürina. P. Undritz on eesti keelde soetanud tõlkekirjandust ja mugandusi, muu seas ka soome keelest.

Põhja poolt tulles (välja arvatud mööda Tartu-Valga maanteed) saabutakse kõigepealt Sangaste kiriku juurde. Teeristil paiknevast alevikust 4 km edelas asub endine Sangaste mõis koos samanimelise lossiga. Eksisteerib vähemalt kolm Sangaste nime kandvat kohta – lossist 8 km lääne pool Tartu-Valga raudteel asub veel ka Sangaste jaam.

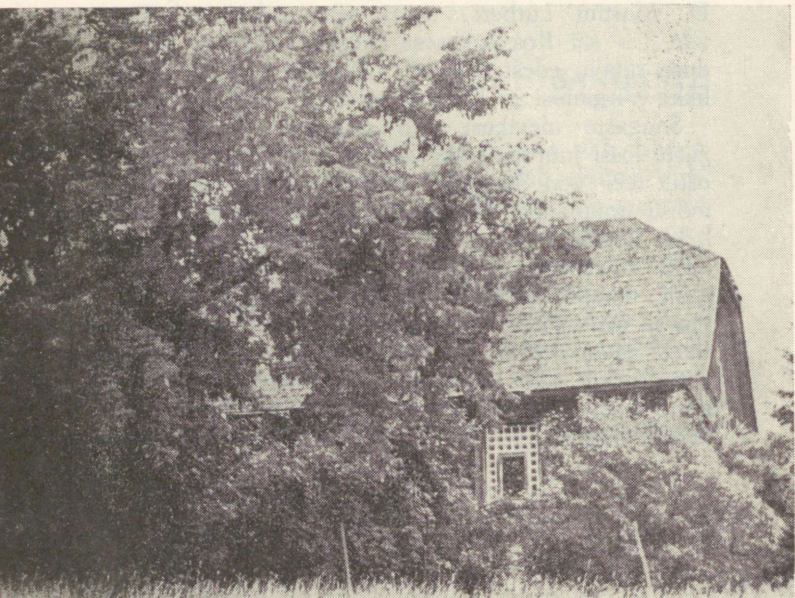
Sangaste vanimaks kirjameheks võib pidada pastor J o a c h i m R o s s i h n i u s t (1600–1645), kes 1630. aastal asus Sangastesse, täites ka Laatre ja Karula kirikuõpetaja ülesandeid. 1632. aastal avaldatud vaimulike raamatutega «Catechismus Herrn D. Martini Lutheri...» ja «Evangelia vnd Episteln...» sai Rossihniusest lõuna-eesti-keelse kirjan-duse rajaja, edestades sel tööpõllul Otepää vaimulikke Virginiusi ja Urvaste pastorit Gutslofffi.

Sangaste alevikust viib puiestee edelasse Sangaste lossi juurde. 1808. aastal läks Sangaste mõis ostu teel von Bergide valdusse, 1839. aastal sai mõisa omanikuks kindralfeldmarssal Friedrich Wilhelm Rembert von Berg, kes loovutas selle 1851. aastal oma vennale Gustavile. 1873. aastal sai Sangaste omanikuks kindralfeldmarssali poolt lapsendatud ja krahvitiitli saanud Friedrich Georg Magnus Berg (1845–1938), kes 1881. aastal laskis ehitada pseudogooti stiilis telliskivist lossi. See viimane Sangaste krahv sai kuulsaks rukkisordi «Sangaste» aretajana. Kõigist F. G. M. Bergi põllumajanduslikest

teenetest hoolimata ei olnud Sangaste mõisa vahetõukord talupoegadega kõige parem. 1905. aasta revolutsiooni ajal koostasid Sangaste talupojad 12 punktist koosneva nõudekirja ning esitasid selle mõisa-
valitseja Kirsteinile, olles enne mitmesajalise ülestõusnute väega Sangaste lossi sisse piiranud. See nn. Sangaste sõda lõppes siiski võrdlemisi õnnelikult, sest valitseja lubas nõudmised rahuldada ning hiljem vangistatud ülestõusu juhid said kohtus ainult kerge karistuse osaliseks. Sangaste rahutusi on 1927. aastal valgustanud G. Naelapea ajakirjas «Eesti Kirjandus».

«Sangaste» rukkisordi täiustamiseks jäeti krahv F. G. M. Bergile ka pärast mõisate jagamist 1920. aastal Sangaste 400-hektariline mõisasüda. Seepärast tuli kirjanik R i c h a r d R o h u l paar aastat kuldada kodanliku põllutööministeeriumi uksi, enne kui tal õnnestus saada asunduskrunt Sangaste mõisa pargi taha. Oma maja ehitamine oli R. Rohu ammune unistus ning 1928. aasta kevadel võis ta

Richard Rohu maja Sangastes iseloomuliku ehisaknaga.
Planeeritud lahtine rõdu jääb puu varju (1968)

asuda oma meelisideed realiseerima. Plaani joonestas kirjanik ise: maja pidi tulema suurem ja esinduslikum tavalisest taluelamust, ruume oli algselt ette nähtud koguni neliteist. Maja asukoht oli nurmenõlvakul ning võimaldas orupoolsele küljele ehitada kõrge terrassi koos lahtise rõduga. «Suveõhtuti on seal mõnus istuda ja kui tulevad võõrad, siis on ka neid hea vastu võtta,» kujutles kirjanik. Peatselt tulid unistuse ja tegelikkuse vahel ilmsiks lahkkelid. Eba-praktiliseks osutus maja killustamine paljudeks tillukesteks tubadeks. Ehitamine läks aga hoopis rohkem maksma, kui võis ette arvata – kavalad külamehed nõõrsid omaltki poolt eluvõõrast kirjanikku. Ainult rõdu jaoks vajalike maakivide kohaleveo eest maksis R. Roht 300 krooni – niisama palju, kui talle tasuti honorari ühe tema kõige populaarsema romaani «Kurgsoo» eest. Hoone sai siiski katuse alla ning paar tuba elamiskõlblikuks. 1930. aastal võis kirjanik oma majja kolida. Sellest tiivustatuna kirjutab ta siin kõrgmeeleolus iseloomuliku pealkirjaga romaani «Elu on ilus». Ent ilusat elu ei jätkunud kauaks – maja ehitamine oli tublisti suurendanud kirjaniku võlakoormat. Pangad hakkasid vekslitäh-aegadega pigistama, ei aidanud kauaks ka see, et Roht ise käemeeste asemel vekslitele žiürosid kirjutab. Tema Tammiku asundustalu koos poolelioleva majaga pidi minema võõraste kätte. Roht ise läks politseisse, tunnistas üles oma üleastumised finants-seadustest ning lunastas süü paariaastase vanglas istumisega. Hiljem kujutas ta Sangastet oma romaanis «Verioja mõis» (1936).

R. Rohu maja juurde jõuab Sangaste lossi ja kõrvalhoonete taga maanteelt paremale pöörduvat teed mööda, mis viib mõisatiikide vahelt üles parki. Pärast pargi läbimist avaneb ülal vooreharjal vaade laugjatele nurmedele, pisut allpool vasakul asub kirjaniku maja. Pööninguaken ja veranda on endiselt laudadega kinni löödud, orupoolsel küljel vaatavad aga vastu suured, paljude ruutudega aknad.

Sangaste kandiga on seotud August Gailiti noorus. Kirjaniku vanaisa Peteris Gailitis arvatakse olevat liivlane. Läti Valka on ta tulnud Liivimaalt Salatsi jõe ümbrusest. Valkas kosis Peteris Gailitis naiseks kas saksastunud eestlanna või lätlanna. Nende pojast Augustist sai puusepp ning ehitusmees, kes krahv F. G. M. Bergi kutsel siirdus tööle Sangaste mõisa. August Gailit vanem oli abiellunud eestlanna Agnes Stambergiga, kes pärines Eesti-Läti piirialalt Laanemetsast (Lannametsast). Algul räägiti ehitusmeistri perekonnas saksa keelt, hiljem eestlaste keskel elades Gailitid eestistusid. Gailititel sündis viis last: Pauline Vilhelmine, Karl Jakob, Anna Rosalie, Ernst Adalbert ja August Georg. Viimasest saigi tuntud kirjanik. A. Gailit on sündinud 9. jaanuaril 1891 (vkj. 28. detsembril 1890) Sangaste mõisa lähedal Kuiksillal (lossist Laatre pool). Seal oli Gailitite elukohaks pikk telliskivimaja, kus kirjaniku isa pidas mõnda aega kõrtsi. Pärast Gailitite lahkumist Kuiksillalt asus samas hoones Sangaste krahvi asutatud külakool. Pikemat aega oli selle maja valdajaks Constance Ploom (pärast abiellumist Kalm), kes abistas F. G. M. Bergi Sangaste rukkisordi aretamisel. Kirjanik A. Gailiti sünnimaja ilmet on praeguse omaniku poolt moderniseeritud, kuid hoone põhiukuju on säilinud ja vajaks tähistamist memoriaaltahvliga.

Tulevane kirjanik oli nelja-aastane, kui Gailitid siirdusid Laatre mõisa, kuhu jäid elama vähemalt 12 aastaks. Endine Laatre mõis asub Sangaste lossist viis ja pool kilomeetrit edelas, Sangaste raudteejaama tuleb siit 4 km. Laatres elasid Gailitid kiriku vastas asunud majas, kus peale nende olid korteris kingsepa perekond ja veel üks mõisavaba inimene. See hoone pole säilinud, kuid umbes samas kohas asub praegu ärklikorrusega puumaja.

Nähtavasti ulatusid 1905. aasta nn. Sangaste sõja mõjud ka Laatresse. Igatahes leidis kohalik mõisnik Gailiti perekonna «punaseks» muutunud olevat ning ütles neile korteri üles. Arvatavasti 1906. aastal koli-

sid Gailitid Tsirguliina alevikku, mis paikneb Sangaste raudteejaama naabruses. Suvevaheaegadel peatus Tsirguliinas vanemate juures ka tulevane «Toomas Nipernaadi» autor.

Nii Laatres kui ka Tsirguliinas oli August Gailitil sagedasi kokkupuuteid oma ristiisa rätsep Brauniga, keda tunti suure vembumehena. Eriti armastas rätsep Braun esineda teiste isikutena: Valgast läbisõitvale vürstile tutvustas ta end Rumeenia ülikuna ning sattus sellepärast pogrissse ning vabastati hiljem Riias kui ohutu, rahulik hull. Veel mäletatakse, et kord esinenud Braun Pringi kõrtsis balti parunist buršina. Koos juhusliku seltskonnaga joonud ta trahteri kuivaks ning muidugi polnud suuteline selle eest maksma. Rätsep Braunist sai Gailit eeskuju oma kuulsa Toomas Nipernaadi loomisel. Otseselt on Brauni vempudest romaanis kasutatud puugitegemise lugu: ahne talumehe vankripärasse on pisuhänna asemel asetatud hõõguvad söed, mis süütavad koorma.

Laatre vallas, kuid juba lääne pool raudteed Tartu–Valga maantee lähedal (1 km enne Valga sovhoosi keskust maanteelt paremat kätt) paikneb *Alide Erteli* sünnikoht Soome talu. Kirjaniku-aegset saab siin jälgida küll vähe, sest Soome talu elumaja on vahepeal kaks korda ära põlenud. Praegu säilinud mansardkorrusega elamu on püstitatud alles enne Teist maailmasõda ning mõned aastad tagasi on sovhoositöölise korterite tarvis ümber ehitatud. Pole enam olemas ka toda Laatre vaestemaja, kust *A. Ertel* sai ainet oma esikraamatule «Rooste» (1910) ning *Heiti Lehtme* nime all avaldatud näidendile «Varjud» (1931).

Valga–Tõrva ja Laatre–Õru maantee ristil paikneva Uniküla aleviku lähedal asetseb *Friedrich Kuhlbarši* sünnikoht (enne Uniküla keskust umbes 100 m seljandikul eelviimase maja juures). Siin asus kunagi luuletaja sünnikoduks olnud Uniküla koolimaja, mille vundamendile ehitatud elumaja põles ära 1941. aastal, praegune silikaatkivist elamu

pärineb juba sõjajärgsest ajast. Kunagise hariduskolde järgi kutsutakse praegugi seda kohta Kooli taluks. Luuletaja mälestuseks on siia õue püstitatud hall maakivi, millele kinnitatud pronkstahvel teatab:

Siin asus Uniküla koolimaja,
kus 17. aug. 1841. a. sündis
kirjanik FRIEDRICH KUHLBARS

«See kohakene istutas juba
väga varakult minu hingeelusse
ilutundmise, ühtlasi ka armastuse
kodukoha ning kodumaa vastu.»

Fr. Kuhlbars.

Olemegi juba välja jõudnud Mulgimaa rajale ning siit põhja- ja läänepoolsemaid kohti on kirjeldanud Endel Priidel raamatus «Kirjanduslik Mulgimaa» (1966). Seega on meil õige aeg võtta kurss itta. Laadrest saab minna otse Antslasse. Pärast Sangaste Mäeküla, ent juba Võrumaal Vastse-Antsla vallas Kuldres asub Antsi talu, kust pärinev Peeter Lindsaar (sünd. 12. juulil 1906) on välismaal hakanud kirjandust harrastama ning on praegu ainuke eesti kirjanik Austraalias. P. Lindsaare kirjelduste ja laastude kogu «Koduküla» (1954) pakub mõndagi huvitavat Sangaste ja Urvaste kandi endisaegsest elust-olust. Puutume siin kokku ka mõnede unustushõlma vajunud rahvauskumustega:

Siis segas vaikust ainult väsimatu ritsika laul ahju tagant. Talle naabriks oli ahju pääl Viruskundre, kelle häält keegi kuulnud polnud ega teda ennastki kordagi keegi näinud ei olnud. Kuid talupere oli teadlik ta olemasolust. Ta oli vist kohmakas ja mühakas vaikne vanamees. Kuigi ta kurjustest midagi teada polnud, kartsid lapsed tema pärast tühja rehetaret, kus teadupärast oli Viruskundre asupaik ahju pääl. Hamba suust tulles viskasid lapsed selle ahju pääle hüüdega: «Viruskundre, säh, võta mu luuhammas ja anna mulle raudhammas.»

Noorusmaale viib ka P. Lindsaare esikraamat,

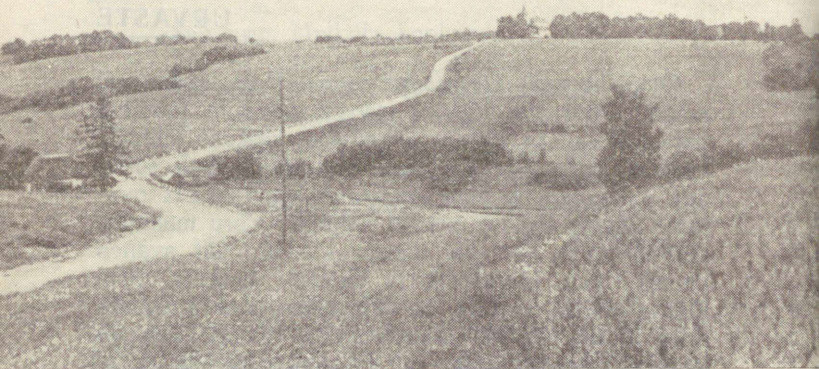
noortele lugejatele mõeldud «Vana hobune» (1950), mis on üks väheseid Austraalias avaldatud eestikeelseid teoseid.

URVASTE

Otepäält saab Urvastesse minna Valga maanteed mööda. Pööranud Vidrike teeristil vasakule, jõutakse pärast Koigu ja «Siiriuse» kolhoosi keskuse läbimist Urvaste kiriku ette. Antsla linnast põhja poole suunduv maantee viib algul endisesse Vana-Antsla mõisasse, ületab Kuldre teeristil Viljandi-Võru maantee, saabub varsti Urvaste ürgoru kaldale. Siit avaneb kaunis vaade Uhtjärvele ja Urvaste kirikule. Siin, Hinuri mäel, ühineb ka Sangastest Kuldre kaudu tulev otsetee Antsla maanteega, et ühiselt laskuda järsukaldalisse orgu ja sealt tõusta kiriku juurde.

Hinuri mäel tasub peatuda igal rändajal, et nautida siit avanevat vaadet. Ögwendatud tee on lõonud sügava haava mäe ihusse ning punane saviliiv näib peaaegu verekarva. Oru põhjast, kunagise Alakõrtsi juurest üles suunduv, valgete postidega ääristatud tee näib viivat taevasse. Isegi massiivne, tõmbitorni-line kirik kaob vahepeal silmist. Metsaste kallaste vahele kaduv Uhtjärv sinetab tumedalt ja saladuslikult. Küllap rändur tahaks mööda kallast minna otsima pika Uhtjärve lõppu. Teadku ta ka seda, et edasi kagusse suunduv oja tuleb veelgi pikemast Lõõdla järvest, mis samuti pakub silmale rõõmu.

XVII–XVIII sajandil on Urvaste olnud tähtis vaimuliku kirjanduse keskus Lõuna-Eestis. Põhja-Saksamaalt tulnud *Johann Gutsclaff* (ka *Gutslaff*, surn. 1657) nõutas endale 1630. a. Urvaste pastori koha, kuid ametisse asus tegelikult 1642. aastal ning tegutses siin 1656. aastani, kui sõjasündmused ta Tallinna pakku peletasid. *J. Gutsclaff* avaldas esimese lõuna-eesti keele grammatika «*Observationes Grammaticae circa linguam Esthonicam*» (1648).

Vaade Hinuri mäelt Urvaste kirikule

1644. a. laskis ta Tartu ülikooli trükikojas trükkida raamatu «Kurtzer Bericht vnd Unterricht von der Falsch-heilig genandten Bäche in Lieffland Wöh-handa . . .» («Lühike teatus ja selgitus väärilt pühaks nimetatud Vöhandu jõe kohta Liivimaal»), kus ta kirjeldas Sõmerpalu veski hävitamist 1642. aastal ebausklite Urvaste talupoegade poolt ja avaldas ka eestikeelse Pikri-palve.

J. Gutsloffi teos Vöhandu jõest on tänapäeval olemas veel ainult Helsingis ja seda kasutas Aino Kallas, kui ta kirjutas oma ajaloolise jutustuse «Püha Jõe kättemaks» (1930, eesti keeles 1931). A. Kallas on Gutsloffi poolt kirjeldatud sündmuste käigust üldjoontes kinni pidanud, omapoolse lisan-dina laseb ta talupoegade käe läbi hukkuda välismaisel veskimeistril Adam Dörfferil.

Tüüringist pärinev ja Jena ülikoolis õppinud teoloog Johann Christian Quandt vanem

ja Uhtjärvele (1968)

(1704–1750) tegutses Urvastes pastorina 1732. aastast kuni surmani. Ta rajas siia vennastekoguduse keskuse ning soetas hernhuutlikku kirjandust. Temalt on teada lõuna-eesti keelde tõlgitud ja 1737. a. avaldatud juturaamat, mis pole küll säilinud, kuid milles leiduvaid jutte on hiljem uuesti trükitud. Ka Quandti 1741. a. avaldatud lõunamurdelist hernhuutlikku lauluraamatut pole leitud, kuid need laulud on levinud hilisemates väljaannetes. Pastori poeg J o h a n n C h r i s t i a n Q u a n d t noorem (1733–1822) jätkas isa tegevust ning tema kogutud ja redigeeritud käsikirjade järgi on lõuna-eesti keeles välja antud ulatuslik lauluraamat «Mönne vastse Waimolikko Lauulo» (1802), mis elas üle mitu trükki.

Vennastekogudustes kerkis esile ka eestlastest kirjamehi, Urvastes on neist sündinud M a n g o H a n s (hilisema nimega Thal, 1713–1780), kes oli köstrikskooli õpetaja ning hiljem köster. Pietismi kesku-

sesse Halle linna Saksamaal on ta saatnud rohkesti kirju, tõlkinud ja kirjutanud vaimulikke laule vennastekoguduse tarvis. Mango Hansu koostatud suuri tõkelisi käsikirju on lugemisvarana liikvel olnud Lõuna-Eestis.

Pühakute elulugusid ja hernhuutlikku liikumist kujutavaid romaane kirjutanud Rõuge pastor Johannes Hiimets (sünd. 3. detsembril 1904) on razmatus «Õpetaja Quandti rasked päevad» (1940) püüdnud pilti luua ka Urvaste vennastekogudusest. Jutustuselaadses teoses on ta ajalooliste andmete põhjal andnud kirjelduse visitatsioonist Urvastes 1750. a. Ühe tegelasena esineb selles raamatus ka Mango Hans. Kunstiliselt on J. Hiimetsa teos aga jäänud abituks ja ei rahulda nõudlikumat lugejat.

Urvaste kihelkonnast Vana-Antsla vallast Oe külast pärinev «Arbujate» rühmituse luuletaja ja praegu Rootsisis elav kirjanik Bernard Kangro (sünd. 18. septembril 1910) asus 1930-ndail aastail kirjutama ajaloolist romaani «Ristituul», et omakorda kujutada pastor Quandti tegevust ja Urvaste vennastekoguduse liikumist. Romaan jäi pooleli, kuid aastail 1943–1944 kirjutas ta samanimelise näidendi. Mõningaid episoode «Ristituulest» kasutas B. Kangro hiljem romaanis «Taeva võtmed» (1956), mille tegevus toimub küll juba XX sajandi oludes. Selles symbolistlikus teoses on kasutatud Vanapagana motiivi (peategelaseks on A. H. Tammsaarelt laenatud Põrgupõhja Jürka tütar Riia). Selgesti võib ära tunda Urvaste kirikut ja ümberkaudseid maastikke.

Urvastest Uhtjärve kaldalt on pärit traagilise saatusega luuletaja Marie Heiberg, kes sündis 10. septembril (vkj. 29. augustil) 1890 Siimu talu popsitares kingsepa tütreana. Lauliku sünnikohta võib minna Urvaste kiriku tagant läbi surnuaia. Kuid sinna viib ka külavahetee, mida küll harva kasutatakse ja mis vihmase ilmaga on autodele halvasti läbitav: kirikust paarsada meetrit itta, Urvaste mõisa poole suundudes tuleb pöörata paremale nõlvakust

alla, läbida talu õu, minna mööda lühikest puiesteed metsatukka ning keerata siis paremale põldude vahele. Siin (kirikust 1,5 km kaugusel) ühel võsaäär-
sel nurmenõlval kahara remmelga varjus oli veel
pärast sõda luuletaja sünnimaja. Luuletaja 75. sünni-
aastapäevaks püstitati siia Antsla kodu-uurijate in-
itiatiivil mälestusmärk, mis koosneb maakividest üles-
laotud müüriurgast ning sinna müüritud graniit-
tahvlist:

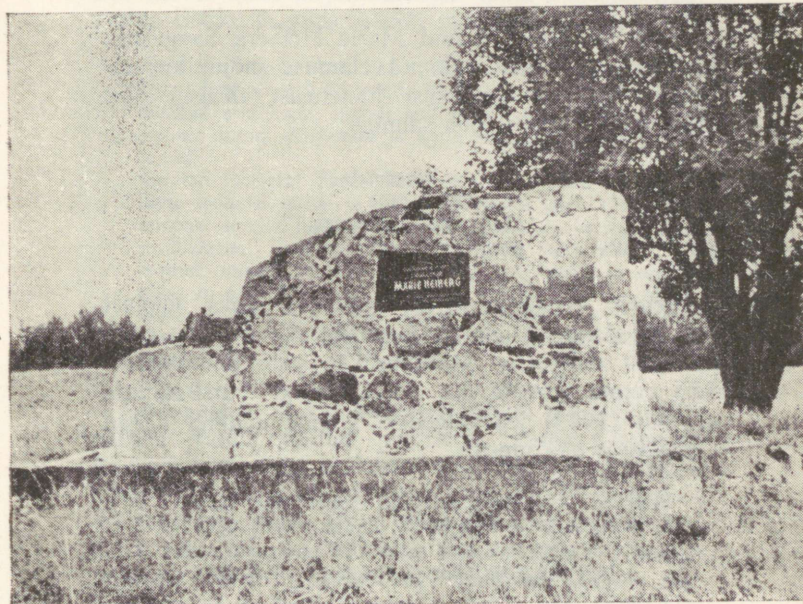
SIIN SÜNDIS 10. IX 1890

LUULETAJA

MARIE HEIBERG

«Me aia all männimets mühas,
ta laulu mu rinnasse löi...»

Mälestusmärk M. Heibergi sünnimaja asemel Urvastes
(1968)

Kivvi raiutud tsitaat pärineb luuletusest «Me aia all männimets mühas» kogust «Murelapse laulud» (1906). Mitmed teisedki M. Heibergi luuletused on seotud ta kodukohaga. Lasteleelutusena tuntuks saanud «Kündja laulu» («Rutta, rutta, ruunake») olevat Heibergi Mihkli tütar kirjutanud juba kümneaastasena, kui isa kord õhtul hilja kündnud Tilga talu põllul. Mäletatakse, kuidas ühel sügispäeval sündinud luuletus «Kartuliväljal». Naabritüdrukud olevat oma põllutükil kartulivõtu varem lõpetanud ning läinud appi Heibergidele. Korraga hakanud Urvaste kiriku kell kaeblikult lööma, Marie istunud põllupeenrale ning lugenud varsti ette luuletuse, mille esimene salm kõlas nii:

Kui kohelat mulda segasin ma,
ja peenar ju lõpule viis, –
õrn õhtu-tuul kellade helina
mäelt kõrvu mull' kandis siis.

Kord talveõhtul tulnud Marie Heiberg Sangastest koju. Hinuri mäel tekkinud elamuse mõjul kirjutanud ta ühe oma parimaist luuletusist «Käisin üksi tähte valgel», mis lõpeb salmiga:

Vaatasin ma kaugemale –
ei sääl sihti näe...
Mure musta hobusega
sõitis üle mäe...

Henrik Visnapuu teateil pärinevat kaks viimast rida Friedebert Tuglaselt, kes «Murelapse laule» enne ilmumist redigeeris. Mälestuslikke pilte kodumaastikest võime kohata ka M. Heibergi värsiraamatu «Luule» (1913) lehekülgedel. Toome näitena värsid «Päevasest teekonnast»:

Üht mälestust ma meeliskelen endsest elust maal.
Külm kaste karastavalt tundub paljail jalul.
Siin olen ma, mets uhke, väle orav oksa naal,
kesk hinge üksildust laul vaiksel leinavalul.

— — —

Mäe küngastel ja oru põhjas loogleb kitsas tee,
mis ikka edasi viib eha valu valgel,
kui loodeneva päikse kuma luha järvele
on virvendava paiste heitnud ööde algel.

Koolilugemikes korduvalt trükitud lühijutt «Ära läks» (uuesti avaldatud endise Antsla rajooni ajalehes «Kolhoosi Elu» 14. II 1957) kujutab juhtumust Siimu talu Nurmetare popsirahva elust. Tema jutud «Päevake elukoolis», «Tulilill» ja «Mändide all» kajastavad samuti kohalikke olusid. Raamatuna ilmunud tugeva autobiograafilise koega sentimentaalne jutustus «Elukevade» (1910) visandab pilte Urvaste kirikust, Uhtjärvest, maalinnast ja Kalevipoja kivist.

Korrapärast haridust oli M. Heiberg saanud üpris napilt Urvaste vallakoolis ja Sangaste kihelkonnakoolis, kuid 16-aastaselt avaldatud luuletuskogu tiivustas autorit nii, et ta lahkus kodupaigast ning katus Tartus õnne kirjanikutööga. Oma mälestusteraamatus «Päike ja jõgi» (1951) meenutab H. Visnapuu:

Siit ürgselt maastikult, käsitöölise perekonnast sattus ta linna, kus ta ei kohanenud. Ta viibis ajuti maal, kuid ei püsinud seal kaua, vististi küll perekondlikel põhjusil, sest isa oli uuesti abiellunud ja kodu seega võõramaks muutunud.

Kui ma Heibergi Tartus kohtasin, oli ta iseteadlik «Murelapse laulude» autor ja umbes 23 aastat vana. Ta õnn ja õnnetus seisnes liiga varases debüteerimises ja suures iseteadlikkuses. Ta võis vaevaliselt lugeda venekeelseid raamatuid, millest ta omamoodi aru sai; seda arusaamist pidas ta ainuõigeks. Ta käis tihti kõneõhtutel, kus noored maailmaparandajad oma haljast tarkust veel haljamale kuulajaskonnale jagasid, võttis seal autoriteetselt sõna – ja nälgis.

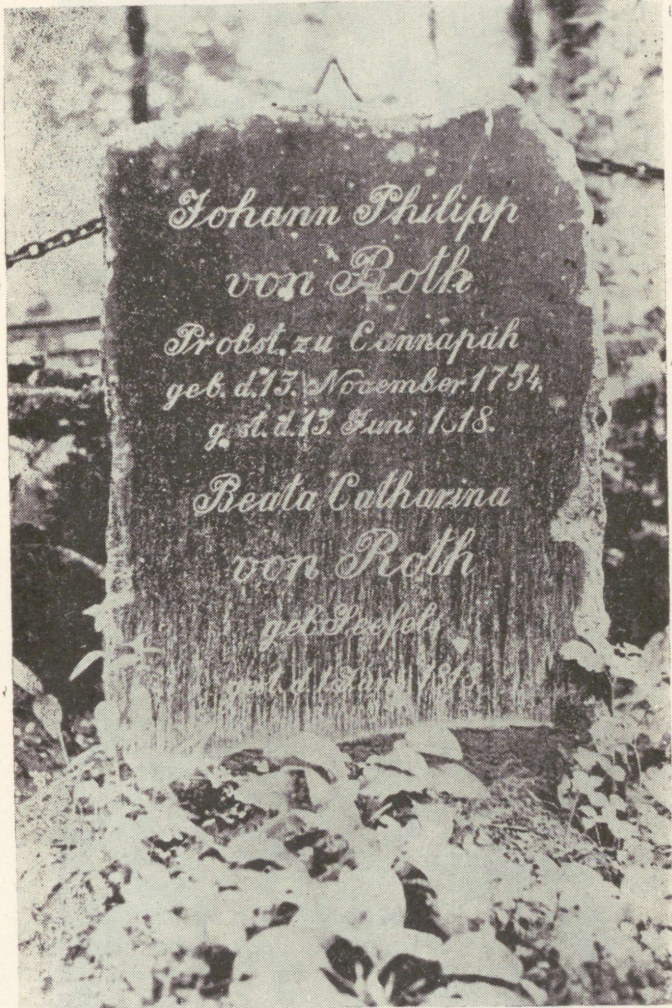
Kodupaigas oli luuletaja isa Mihkel Heiberg 1905. aastast saadik tuntud punasena. Pärast Oktoobrirevolutsiooni valiti ta komiteesse, mis pidi hallparunitelt vilja võõrandama. 1918. a. arreteeriti kodanlike võimumeeste poolt Marie Heibergi vend ja isa. Viimane suri järgmisel kevadel Võru vanglas. Kaastöö tegemist Tartu bolševistlikule ajalehele «Edasi» heideti ette ka luuletajale endale. Kõik see andis vii-

mase hoobi niigi nõrgale ja tasakaalutule tütarlapsele. Alatoitlusest kurnatud, õnnetust armastusest masendatud, hirmuelamustest erutatud M. Heibergi närvid ei pidanud vastu ning 1919. aasta kevadel paigutati ta Tallinnas Seevaldi psühhoneuroloogiahaiglasse. Mõneks aastaks pääses ta küll veel vabadusse ja siis nähtud teda vallavaesena kodupaigas ringi hulku-
mas. Seal andnud ta kellegi tuttava kätte hoiule luuletuskogu «Tähe kukkumine» käsikirja (on kaotsi läinud). Langeva tähega sarnanes ka autor ise. Kaks viimast aastakümnet saatis M. Heiberg mööda nõdrameelsena vaimuhaigete varjupaigas, kust ta päästis surm 15. veebruaril 1942.

KANEPI

Urvaste kiriku juurest itta suunduv, endisest Urvaste mõisast mööduv maantee viib Kärgulasse, kust vasakule pöörduv tee läheb Otepääle, otse edasi kirdesse kulgev tee aga Kanepisse. Kärgulast kagusse keerav tee viib endisesse Linnamäe mõisa, kus 1920-ndate aastate algul suvitas Richard Roht koos oma noore naise, operetiprimadonna Elli Pöder-Rohuga. Siit leidis R. Roht mõningaid motiive Oriku mõisa kujutamiseks oma Kurgsoo-romaanides.

Kirjanduslikele traditsioonidele Kanepis pani aluse pastor Johann Philipp von Rothi (1754–1818) tegevus. See valgustusaja kirikuõpetaja asutas arvatavasti 1805. a. Kanepi kihelkonnakooli, hiljem vaeste- ja käsitöökooli tütarlastele ning hoolitses ka külakoolide olukorra parandamise eest. 1806. a. toimetas Roth koos Põlva pastori G. A. Oldekopiga lõuna-eeski keeles ilmunud ajalehte «Tarto-ma rahva Näddali-leht», mille numbreid pole aga säilinud tänapäevani. Kanepi kihelkonnakoolis said hariduse mitu XIX sajandi kultuuritegelast, nagu kujur August Weizenberg (1837–1921), tema luuletajast lellepöeg Juhan Weitzenberg (1838–1878), koolikirjanik Paul

Johann Philipp
von Roth

Probst, zu Cannabäh
geb. d. 13. November 1754,
gest. d. 13. Juni 1818.

Beata Catharina
von Roth

geb. Seefeld

gest. d. 13. Juni 1818.

J. P. v. Rothi kalm Kanepi mäesurnuaias (1968)

Undritz (1854–1897), koolidirektor Hugo Treffner (1845–1912).

J. P. v. Rothi kalm asub Kanepi mäesurnuaias. Peateest vasakul paiknevat Rothide perekonna hauaplatsi piirab kivipostidele kinnitatud raudahel. Samas kõrval asuvad skulptor A. Weizenbergi vanemate Jaani ja Liisa kalmud, millede kohal kõrgub kujurist poja loodud pronkssammas – sale naisekuju, pärg ülessirutatud käes. Seda mälestusmärki ja Kanepi surnuaeda on kirjeldanud väliseestlasest kirjanik Valev Uibopuu novelletis «Üks armastus», kus on (ebatäpselt) tsiteeritud poeetilist hauakirja, mis samba tagaküljel kõlab nii: «Siin ligidal oli ka minu ilm ning minu taevast ja siin suregu minu viimane mälestus.»

A. Weizenbergi sünnikodu Naha külas (kunagine Ritsiku kõrts) asus Kanepi–Otepää maantee ääres alevikeskusest üle kilomeetri eemal. Maja pole säilinud, kuid selle asemele on 1964. a. paigutatud mälestuskivi. Kanepi kultuurimaja ees asub August Weizenbergi monument (autor E. Jõesaar), mis on siia püstitatud 1937. aastal. «Laksi Tõnise» autor J u h a n W e i t z e n b e r g on sündinud Erastvere vallas Jakabi talu popsihurtsikus, mis pole ajahambale vastu pidanud.

Kanepist 4 km kagus asub maalilise järve kaldal tammepark ja selle taga endine Erastvere mõis, kus paikneb nüüd invaliidide kodu. Põhjasõja ajal toimunud Erastvere lahingu (1701) tähistamiseks avati 1966. a. ülevabariigilise kodu-uurijate seminari päeval Erastvere–Puskaru maantee ääres suur mälestuskivi.

Kanepist viib kirdesse Põlva tee, mis Ihamarus ristub suure Võru–Tartu maanteega. Maastik pole küll nii rahutu kui Urvastes või Vidrikes, kuid ka sinne loodus pakub silmale rõõmu. Teest vasakule jääb pikk ürgorg suurte veepeeglitega, nagu Jõksi järv, Vähkjärv, Piigandi järv. Mõõduvad romantika-hõngulised, vanade puiesteede ning varemetega Piigandi ja Heisri mõis. Piigandist pöörduv sirge tee

Mälestussammas kujur A. Weizenbergi vanemate
kalmul Kanepi mäesurnuaias (1968)

Erastverre. Piigandi keskusest paar kilomeetrit edasi Heisri külas maanteest paremal asub maaliline Mustehk Kogrejärv. Teed Karaskilt Kanepisse on kirjeldanud Valev Uibopuu oma romaanis «Janu» (1957). Mustjärve kohta kirjutab ta nii:

Järvekallas all on umbe kasvanud ja mäda ning vesi ise järves tõmmu nagu pigi. See on Mustjärv. Pika kitsa siiluna löikub ta kaugele metsa vahele ning ta kallastel kasvab rohkesti haabu. Värisevate lehtedega ja vana hõbeda värvilistena torkavad need silma tumedate kuuskede vahelt. Järve vasemal kaldal on kaugemal puude alla peidetuna vana talu. Teekäänul sinna seisab vahipostina üksik vana halapuu.

Kirjelduses mainitu on Mustjärve talu. Sinna viib kaupluse vastas paremale pöörduv teeharu. Mustjärve talu kuulus Richard Rohu esimese naise Elli Pöder-Rohu (praeguse nimega E. Astur) vanematele. E. Astur elab siin praegugi. Mustjärvel on suviti tihti viibinud ka R. Roht. Ta armastanud kirjutada teisel pool järve kõrgel kaldal värisevate haabade all. Mustjärve maastike järgi on R. Roht romaanis «Hümnid Paanile» (1922) modelleerinud Haabjärve ja Tuulemäe kunstnik Dreverkile poeetiliseks fooniks. Kohapeal tuntakse ka muistendit, mis jutustab, et Mustjärve sügavamas otsas olla peidus Rootsi kuninga mõök.

Kui pöördume tagasi Kanepi–Põlva maanteele, siis varsti möödume paremale jäävast Tigase talust, kuhu viib pärnapuiestee. Siit on Rudolf Sirge saanud nime talule oma romaanis «Maa ja rahvas» (1956), kus Heistre küla nimi on samuti tuletatud siinsest Heisrist. Nähtavasti on Sirge oma romaani Heistre küla asetanud sündmustikulistel ja kronoloogilistel kaalutlustel kuhugi Põhja-Tartumaale (kus 1941. a. jõuti välja kuulutada nõukogude mobilisatsioon, mis Võrumaal ära jäi okupantide kiire siiajõudmise tõttu). Kuid «Maa ja rahva» maastikupiltides ning miljöös võib tabada mõndagi võrumaalikku – tundis ju kirjanik Kanepi ja Põlva kanti hästi juba noorpõlves, kui ta siin leiba teenis põllutöölisena

Mustjärve talu Kanepis. Siit leidis inspiratsiooni R. Roht (1968)

Tinno talu elumaja Karaskil (1968. a. pärast kapitaalremonti).
Nende seinte vahel kasvasid üles R. Roht ja V. Uibopuu
(1968)

taludes ning sindlilõikajana Alamuse lauavabrikus. Ka oma esimese koolihariduse sai R. Sirge Karaskil ja Karilatsis.

Juusalapu orus pöörab teeharu vasakule Kõllestesse (Krootusesse) ja viib V. Sassi nimelise sovhoosi keskusesse. Otsetee tõuseb üles seljandikule, kus paiknevad Karaski küla talud. Teest vasakul asuv Kutsari talu hall hoone on olnud vaestemaja ning veelgi varem pakkunud ulualust Karaski külakoolile. Maja seinal võib näha marmortahvlit:

Selles majas asunud Karaski
külakoolis on õppinud kirjanikud

RICHARD ROHT

aastail 1899–1900

ja

RUDOLF SIRGE

aastail 1915–1917.

Kutsari talu kõrval asuvad Tinno talu hooned. Teeristil osutab viit: *R. Rohu sünnikoht 0,1 km.* Elumaja teepoolsel seinal paikneb ka marmortahvel tekstiga:

Selles majas sündis 12. IV 1891. a.

kirjanik

RICHARD ROHT

ja siin möödus tema noorus.

1964. a. müüs kirjaniku õde Tinno hooned A. Varuskile, kes on elumaja kapitaalselt remontinud. Ühes toas seinal hakkab silma stend fotodega R. Rohust.

Oma kodutalu ja ümbruskonna inimesi on R. Roht üksikasjalikult kujutanud memuaarteoses «Vana Võrumaa» (1934). R. Rohu ema Ann suri, kui tulevane kirjanik oli ainult kuue-aastane. Isa Johaniga ei olnud poeg Richardil head läbisaamist. Kirjanik on pidanud teda ihnsaks ja kangekaelseks ning kae-

Maja Tinno talu naabruses. Siin asunud Karaski külakoolis õppisid R. Roht ja R. Sirge (1968)

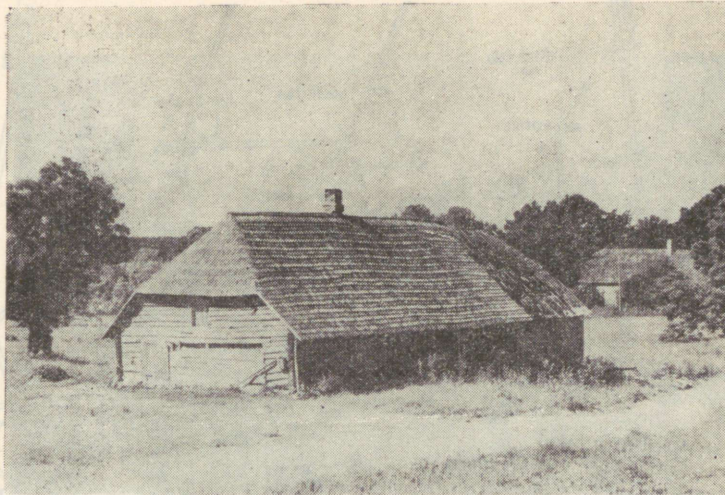
vanud toetuse vähesuse üle kooliaastail, kuigi Tinno polnud väiketalu (33 ha). Hea sõnaga on meenutanud R. Roht oma vanemat õde, kel varakult tuli täita perenaise kohuseid talus.

Tinno talu on koduks olnud veel kirjanik V a l e v U i b o p u u l e. R. Rohu noorem õde Emilie (sünd. 1886) abiellus 1908. a. Vana-Antsla valla Öru metsavahi Evald Uibopuuga. Örus sündis nende keskmise lapsena 19. oktoobril 1913 poeg Valev. 1919. a. tuli noorelt lehestunud Emilie Uibopuu tagasi isatallu Tinnole, mille hiljem sai päranduseks. Nii kasvas ka Valev Uibopuu üles Karaskis, sai alghariduse Tartu, Karaski, Linnamäe ja Kanepi algkoolis ning õppis hiljem Otepää gümnaasiumis.

Oma loomingulist teed Eestis alustanud V. Uibopuu on kujutanud korduvalt Kanepi ja Karaski maastikke; koduküla inimesi ja juhtumusi on näidatud novellikogudes «Linnud puuris» (1946), «Kahju läinud aegadest» (1949) ja «Igavene küla» (1954), mõningaid lühipalasisid nendest leidub veel ka kogus «Mosaiik» (1962). Psühholoogilise romaani «Janu» (1957) miljöös võib ära tunda detaile Tinno talust, ehkki viimane asub küla keskel ja romaani tegevuspaik üksildases metsaäärses kohas. Oma viimases romaanis «Markuse muutumised» (1961, ajalehes «Kodumaa» 1969) on V. Uibopuu kujutanud aga juba Rootsi olusid.

TAMME JA VALGJÄRVE

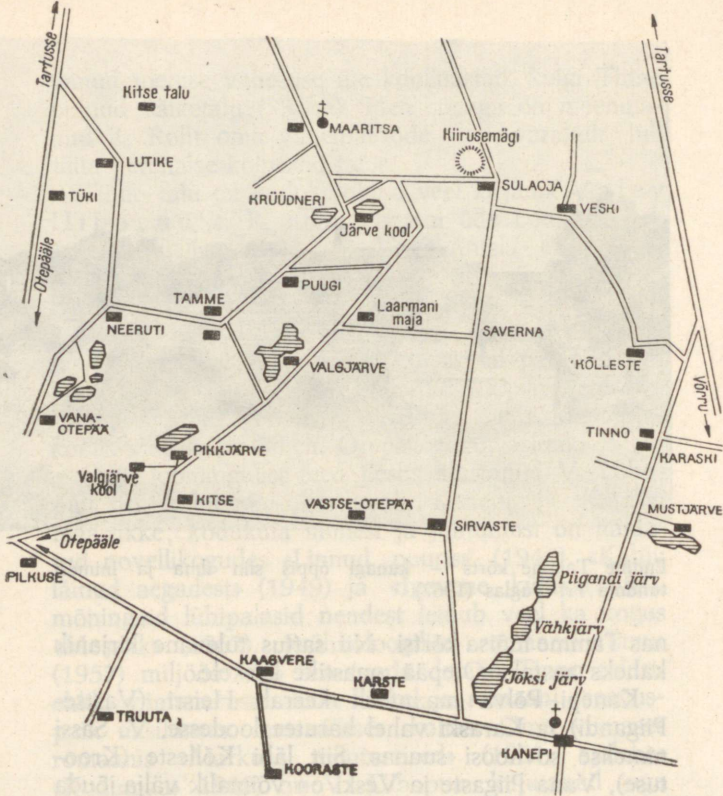
Kanepi kihelkonna loodenurgas (praegu kuulub see ala Põlva rajooni) asuvad mõned F r i e d e b e r t T u g l a s e noorpõlvega seotud kohad. Tuglase sünnipaika Ahjal on kirjeldanud E. Priidel brošüüris «Väikesel Illimaril külas» (1966). 1895. aastal, kui tulevane kirjanik oli 9-aastane, lahkusid Mihkelsonid Ahjalt ning rentisid 200 rubla eest Kanepi kihelkon-

Endine Tamme kõrts – kunagi õppis siin ilma ja inimesi tundma Fr. Tuglas (1967)

nas Tamme mõisa kõrtsi. Nii sattus tulevane kirjanik kaheks aastaks Otepää maastike keskele.

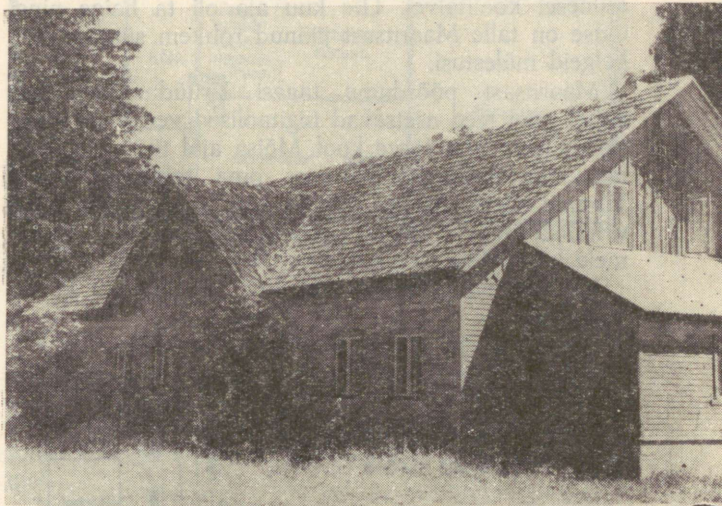
Kanepi–Põlva maanteelt keerab Heisri (Vastse-Piigandi) ja Karaski vahel harutee loodesse, V. Sassi nimelise sovhoosi suunas. Siit läbi Kõllest (Krootuse), Vana-Piigaste ja Veski on võimalik välja jõuda Kanepi–Kambja–Tartu maanteele. Kes eelistab aga laiemat maanteed, sel on soovitatav sõita tagasi Kanepisse ning lahkuda sealt mööda Otepää teed ja pöörata Jõksi järve taga teeristil paremale, põhja poole. See ongi juba mainitud Kambja–Tartu maantee, mis läbib Sirvaste, Saverna ja Pusu. Seejärel pöördub Sulaoja veski juures kitsam tee Krüüdnerisse. Sulaoja teeristil peatumisel võib pilku heita samas metsatukas peituvale Kiirusemäele, kus asub ringikujuline velodroom (siit ka mäe nimi) ning kus peetakse rahvapidusid. Krüüdnerist loodesse suunduv tee viib 3 km järel Maaritsasse. Siin vene õigeusu kiriku ja punase preestrimaja vastas üle tee asub endine

Kanepi-Tamme-Valgjärve

Prangli (Maaritsa) vene kihelkonnakooli hoone, kus noor Tuglas sai oma esimese koolihariduse. Hiljem on selle pika ühekorruselise puumaja otsaseina ja teepoolsele küljele juurde ehitatud rõdusid ja esikuid. Praegu paikneb selles hallis hoones kohalik rahvamaja.

Friedebert ja Karl Mihkelson tulid Maaritsasse 1896. aasta sügisel ning õppisid siin ühe talve, tulevane kirjanik kolmandas jaos, vend aga esimeses. Maaritsa olusid on Tuglas oma «Noorusmälestustes» kirjeldanud järgmiselt:

Maaritsa endine koolimaja, kus algas Fr. Tuglase haridustee (1967)

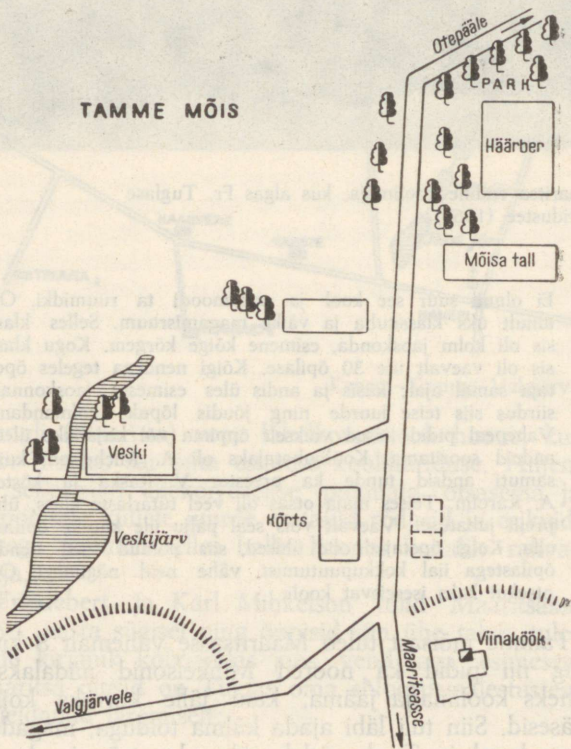
Ei olnud suur see kool ja sedamoodi ta ruumidki. Oli ainult üks klassituba ja väike magamisruum. Selles klassis oli kolm jaoskonda, esimene kõige kõrgem. Kogu klassis oli vaevalt üle 30 õpilase. Kõigi nendega tegeles õpetaja samal ajal: küsis ja andis üles esimeses jaoskonnas, siirdus siis teise juurde ning jõudis lõpuks kolmandani. Vahepeal pidid teised vaikselt õppima või kirjalikke ülesandeid sooritama. Koolijuhatajaks oli A. Michelson, kuid samuti andsid tunde ka preester V. Raska ja köster A. Karolin. Teises maja otsas oli veel tütarlaste klass, ühe preili juhatusel. Vaevalt võis seal palju üle kümne õpilase olla. Kuigi õpetajad olid ühised, siis polnud meil nende õpilastega iial kokkupuutumist, vähe neid nägimegi. Oli otsekui kaks iseseisvat kooli.

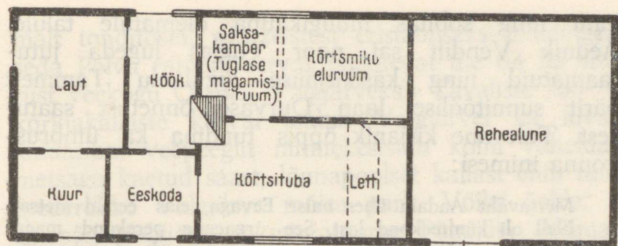
Tamme mõisast tuleb Maaritsasse vähemalt 8 km ning nii pidid ka noored Mihkelsonid nädalaks-kaheks koolimajja jääma, kuni jälle korraks koju pääsesid. Siin tuli läbi ajada külma toiduga, magada kitsas kambris. Tuglas ütleb vähe olevat õppinud sel

esimesel koolitalvel. Üle kuu aja oli ta haige ning üldse on talle Maaritsast jäänud rohkem süngeid kui helgeid mälestusi.

Maaritsast pöördume tagasi Krüüdnerisse, kus kahel pool teed asetsevad tiigitaolised veekogud, parkis paikneb aga Järve kool. Mõisa ajal töötas Krüüdneris õllevabrik, mis varustas oma toodanguga ka Tamme kõrtsi. Mõned korrad käis siin koos vanema vennaga noor Tuglaski, et täidetud õllevaati Tammele küütida.

Krüüdnerist paremale pöörduv tee viib läbi Puugi Tammele.

TAMME KÕRTS

(Punktiirjoonega on näidatud ruumide jaotus 1895. aasta paiku)

Tamme mõis oli Valgjärve mõisa osa, mille Jacob Georg von Berg 1786. a. müüs proua Marta Jonsteinile. Tamme mõis, mille omanikud sageli vahetusid, jäigi kehvaks ja silmapaistmatuks. Kui Mihkelsonid siia asusid, oli mõisa omanikuks A. von Kymmel.

Tammelt edelasse suunduv tee viib Otepääle, kuhu tuleb 9 km. Kanepi-Kambja maanteele on võimalik välja pääseda kas Valgjärve või Krüüdneri kaudu. Nii Võrusse kui ka Tartusse jääb siit umbes 40 km. Administratiivselt kuulus Tamme mõis Võrumaa alla, kuigi ümberringi paiknesid Tartumaa vallad.

Tamme kõrts asus Valgjärve-Krüüdneri teeristil laugel nõlval. Väheldase kõrtsihoone ühe otsa võttis enda alla kivist rehealune teekäijate hobuste tarvis, keskel asusid kõrtsituba ja kõrtsmiku elukamber, teises otsas laut ja kuur. Kõrtsi naabruses väikese paisjärve ääres paiknes veski, mis oma hämarate ruumidega tundus noorele poisile salapärane. Siit on Tuglas saanud maastikulise ja olustikulise tausta oma novellile «Suveöö armastus», mis paberile pandi küll kümme aastat hiljem. Tamme pakkus Tuglasele üsna rohkesti muljeid ning on jätnud tugevad jäljed kirjaniku loomingusse. Kõrtsitoas nägi ta mitmesuguseid külaja mõisainimesi, kuulis nende elujuhtumusi. Siia juhtus kord ka oma Ilissa talu kaotanud laulik Ado Reinvald, kes kustutas koos külameestega paar päeva

janu ning sobitas müügikaupa olematule talule. Aednik Vendilt sai noor Tuglas lugeda juturaamatuid ning käsikirjalise lugulaulu Tammelt pärit sunnitöölise Jaan Durvase õnnetust saatuses. Tulevane kirjanik õppis tundma ka ümbruskonna inimesi:

Metsavaht Adam ühes naise Eevaga elas eemal metsas. Neil oli kümmekond last. See ürgaegne perekond magas põrandal põhus. Nende söögilauaks oli kaheharuline männitüvi kolmel jalal. Selle harude vahele olid pajad ja pannid ritta asetatud ning perekond söi püstijalu selle ümber.

Esitatud tsitaadistki võib järeldada, et Tamme metsavahist sai hiljem Aadama prototüüp romaani-des «Pühajärv» ja «Felix Ormusson».

Väga olulised olid ka loodusemuljed. Tulevane kirjanik õppis siin tundma Lõuna-Eesti vaheldusrikast ja maalilist loodust, mida ta on hiljem jäädvustanud oma teostes. Peale Tamme lähema ümbruse jäi noorele Tuglasele eriti meelde paari kilomeetri kaugusel asuv Valgjärv. (Kuna Eestis on Valg(e)järvi vähe-

Otepää Valgjärv – Fr. Tuglase inspireerija noorpõlves
(1967)

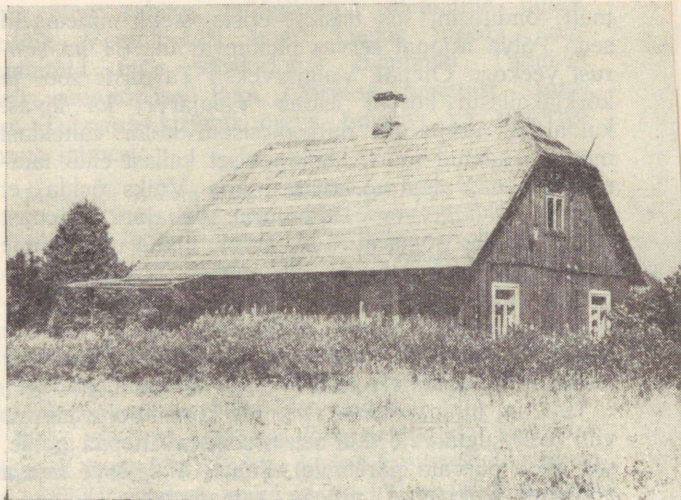

malt tonditosin, siis teistest eristamiseks nimetagem seda Põlva rajooni servas paiknevat üle 64 ha suurst veekogu Otepää Valgjärveks.) Tavaliste soo- ja kõrkjakallaste kõrval leidub Valgjärvel ka liivast kaldariba, veepeeglit mitmekesisstab kolm väheldast metsaga kaetud saart, lõunapoolset kallast ehib tammederohke Valgjärve mõisa park. Võiks öelda, et Otepää Valgjärv on miniatuurne Pühajärv. Viimast tundis Tuglas põgusalt, Valgjärvele lipata oli Tamme kõrtsmiku pojalt naljaasi. Nii jättiski Tuglasele kustumatu mulje just Valgjärv, ja kuigi tema pooleli jäänud romaan kannab «Pühajärve» nime, on siin nagu ka hilisemas «Felix Ormussonis» Pühajärve motiivid kontamineerunud Valgjärve omadega.

1967. a. tühjaksjäänud Tamme kõrtsihoone juurest viib tee Valgjärvele (kui seista seljaga Otepää poole, siis tuleb pöörata paremale). Endise Valgjärve mõisa hoonetes paiknevad praegu samanimelise kolhoosi brigaadikeskus, rahvamaja ja postkontor, läbi pargi viib teerada järve edelakaldale, kus pilku paelub suur tamm.

Enne Valgjärve kolhoosi karjalautu pöördub Otepää maanteelt orus paremale teeharu, mis viib Saverinas välja Kanepi-Kambja maanteele. Siin kahe maantee vahel kõrgel seljandikul seisab hall talumaja, mille õuest avaneb kütkestav vaade ümbruskonnale. Selles majas on noorpõlves elanud kunstnik **M ä r t L a a r m a n**, kelle meisterlikud puulõiked ehivad ka Tuglase teostekogu. Niisiis on kirjanik ja tema teoste illustreerija ammutanud oma loodusmuljed ühest allikast. M. Laarman on kirjutanud kunstiraamatuid ja ka värse, koos oma puulõikeillustratsioonidega välja andnud bibliofiilse luuletuskogu «Külmad rubaiid». Kunstniku õde, tõlkija **L i n d a V i i d i n g** (sünd. Laarman) on samuti noorpõlves siin elanud. 1930-ndail aastail on tema sulest ilmunud novelle («Kaks käekella» jt.) ning reisikirju ajakirjas «Nädal Pildis».

Valgjärve vallast pärineb veel välismaale siirdunud kirjamees **E v a l d J. V o i t k** (sünd. ukj.

Kunstnik M. Laarmani maja Valgjärvel (1967)

27. juulil 1907). Enne sõda Eestis on ta sulest ilmunud tähelepanuta jäänud värsikogusid, näidendeid ja romaane.

Kui liikuda Valgjärvelt Otepää maanteed mööda lääne poole, siis jõutakse 2 km pärast Pikajärvele. Kaupluse ja ärapälenud rahvamaja aseme vahelt pöörab külavahetee kollaseseinalise koolimajani, mis kannab aga jällegi Valgjärve nime (näib, et viimane püüab üldse Pikajärve ümbrust vallutada). Siin endises külakoolimajas sündis 27. (vkj. 15.) veebruaril 1866 koolmeistri pojana kirjamees ja lehetoimetaja Georg Eduard Luiga, kes ka oma noorpõlve on Valgjärvel veetnud. Esimese raamatutarkuse sai ta kodus, hiljem õppis Kanepi kihelkonnakoolis ning asus seejärel sünnipaigas isa abilisena koolipõldu harima. Luiga hakkas tegema kaastööd «Eesti Postimehele» ning muu hulgas saatis ka sõnumi Valgjärve kõrtsi laostavast mõjust ümbruskonnale. Kõrts oli aga mõisale tähtsaks tuluallikaks ning mõisnik leidis,

et tema huvisid on riivatud. Pastori abiga saavutas von Müller seda, et noorel G. E. Luigal võeti kooliõpetaja ameti pidamise õigus ära. Nii ei olnud noorel kirjamehel enam midagi kodukandis peale hakata. 1887. a. õnnestus tal saada koolmeistrikoht Äksi kihelkonnas Maramaal. G. E. Luiga kirjutas vilkalt ajalehtedele jutte ja värsse, milliseid algul hea meelega avaldati, hiljem aga lakkas K. A. Hermann neid oma «Postimehe» veergudele paigutamast. Siis ilmus aga «Postimehe» lehekülgedel Anna Haava ja Elise Auni (viimane on sündinud ka Kanepi kihelkonnas, kuid lapseas sealt lahkunud) kõrvale kolmas luuleneitsi – Miina Luha. K. A. Hermann olevat tublisti rõõmustanud, et tal on nüüd naisluuletajate trio ning arvanud Miina Luha kohta: «Tal peab olema väga õrn ja rikkumata neiuhing.» Kui hiljem selgus, et Miina Luha ei ole keegi muu kui Georg Eduard Luiga, siis oli toimetusetöös omajagu meeolehärmigi. Kuid nii või teisiti lahkus G. E. Luiga 1891. a. Eestist luuletaja mainega (ilmunud oli ka tema luuletuskogu «Laulud»). Kümme aastat töötas Luiga koolmeistrina vähemusrahvuste asundustes Venemaal, algul Simbirski ümbruses, hiljem Siberis Tobolski kubermangus. «Olevikule» ja «Postimehele» saatis ta Siberist sõnumeid, kirjeldusi ja jutte sealsest elust, näidates tsaristliku korra bürokraatlikkust ning Siberi asukate õigusteta olukorda. Nende juttude paremik ilmus 1912. a. koguna «Vägivallamaal» ning just selle raamatuga on Luiga jätnud jälje kirjanduslukkku. Hiljem sai Luigast Tallinnas mõjukas ajalehemees. G. E. Luiga suri 20. märtsil 1936. Vanas eas on ta kirjutanud sõnad ühele soome rahvaviisile. Seda laulu hakkas 1930-ndate aastate algul raadios esitama Arne Viisimaa. Laul algusreaga «Seal, kus rukiväli lagendikul heljub . . .» muutus väga populaarseks ning rahvaliku lauluna kõlab ta edasi tänapäevalgi, kuigi vähesed teavad, et selle sõnad on kodukandimälestuste põhjal kirjutanud G. E. Luiga.

Pikajärvelt Otepää pool ühineb Valgjärve tee Pilkuse mõisa juures Kanepi–Võru maanteega.

Pilkuse (tulenenud varasemate omanike Bellingshausenite nimest) mõisas on mõnda aega oma noorpõlves elanud Georg Naelapea. Siit jääb Otepäele veel vaevalt 3 km. Enne Kaarna järve kaldal asuvat Papimäge (kus leidub telkimisplats) pöörab külavahetee paremale, viib mööda Tartu spordikooli vastrajatud suvebaasist ning tõuseb üles metsaga kaetud seljandikule. Siin Jürimäel kuusikutest ja haavikutest ümbritsetud õierikkas aias paikneb kunstnik E n n V o l m e r e (end. nimi Elmar Volmer, sünd. 1908) kodu. Pööningukorrusel asuvast ateljeest avaneb vaade Otepää tornidele ja Pilkuse metsadele. E. Volmere ongi peamiselt maastikumaalija, tema Pilkuse, Otepää ja Pühajärve vaated on viimaste aastate kunstinäitustel leidnud järjest rohkem hindamist. Elukutselt on ta agronoom ning tegelnud peamiselt aiandusega, kuid enne maalikunstile pühendumist on ta katsetanud ka kirjandusliku loominguga. 1936. aastal ilmus ajakirjas «Looming» (nr. 6) tema novell «Peremees majas». Ka järgnevatel aastatel pani ta paberile jutte, valminud novellikogu luges «Loomingu» toimetaja Johannes Semper, kes soovitas teha mõningaid parandusi. Suvised tööd ei andnud selleks mahti, siis tuli peale Saksa okupatsioon ning sõjasündmuste keerises (1944. a.) läks käsikiri kaotsi.

VANA-OTEPÄÄ, LUTIKE JA PÄIDLA

Maastikuliselt väga huvitav on ka Otepää–Neeruti maantee, mis Makitas ühineb suure Otepää–Pangodi–Tartu maanteega. Kirjanduslikke jälgi on siin aga vähem. Endise Vana-Otepää kooli (nüüd TPedI-i suvebaas) juurest viib külavahetee maanteele Lüüsjärve juurde, kust algab Elva jõgi. Teisel pool Lüüsjärve, maanteest vasakul Tammemäel asus kunagi telliskivist maja (lammutatud 1930-ndail aastail), kus tegutses Kastolatsi vene kihelkonnakooli abikool. Siin sündis 16. detsembril 1915 lastekirjanik

M a d i s R a j u (end. nimi Maksim Reinhold), kes ise sai küll koolihariduse juba mujal – algul Kasto-
latsis, siis Otepää alevis kõrgemas algkoolis ning
aastail 1927–1932 gümnaasiumis. Ta töötas Otepää
metskonnas ja Pühajärvel saeveskis, 1944. aastast
alates teenib leiba raamatupidajana ja ametnikuna
Tartus. M. Raju esimesed värsid ilmusid enne sõda
«Otepää Teatajas». Viimastel aastakümnetel on ta
peamiseks tribüüniks ajakiri «Pioneer», kus ta on
jutustanud tänapäeva laste elust, kuid teinud mõtte-
kujutusretki ka fantastikasse. Lastejutustused «Umb-
soo veeühistu» (1949) ja «Vääriline vahetus» (1959)
visandavad pilte maaõpilaste elust suvel. Neis püü-
takse poetiseerida tööd ning propageerida sporti.
Noortele määratud raamat «Kalevõrgust noodani»
(1956) on kodu-uurimisliku kallakuga, tutvustab
jutustuse vormis sisevete kalu ja kalastamisviise
Võrtsjärvel.

Tammemäelt edasi jõutakse Vana-Otepää teeris-
tile: vasakpoolne tee viib Uandimäele, keskmine
Neerutisse, parempoolset (vanalt) suundub paar
külavaheteed Pikajärvele. Vana-Otepää ja Neeruti
asunduste vahel kohatakse ka mitut vesiroosideroh-
ket järve. Neist hõbepajulise kaldaga Tseema järve
näidati filmis «Valgus Koordis». Vihtjärvelt leidis
1966. a. inspiratsiooni oma novelletile «Suur kala»
Raimond Kaugver, ehkki ta nime laenas Päidlas asu-
valt Mõrtsukajärvelt. Ka Oskar Kruusi luuletuskogu
«Ma tulen Otepäält» (1962) mõned motiivid pärine-
vad siit.

Neerutist (tulenenud kunagise mõisniku Nierothi
nimest) viib parempoolne tee haru eespool kirjeldatud
Tamme mõisa asupaika, vasakpoolne möödub Nee-
ruti koolimajast, ületab 163 m kõrguse Kaltsi mäe
ja läbib Lutike aleviku. 1874. a. lavastati Neeruti
vanas koolimajas kohalike entusiastide poolt K. A.
Hermanni äsja ilmunud naljamäng «Oksjon», mis oli
esimeseks teatrietenduseks Otepääl. Kultuurihuvilise
koolmeistri Hans Nugini koostatud kroonikast näh-
tub, et Neerutis oli tollal ka 500-köiteline raamatu-

kogu. 1886. a. asutas Neeruti raamatukoguselts ka puhkpilliorkestri.

Lutikelt pärineb Otepää kodu-uurimise entusiast, raamatu «Otepää» (1963) autor Heino Mägi, kes on õppinud Neeruti algkoolis ja Otepää Keskkoolis. Nüüd on ta juba aastaid viimase õppeasutuse direktor.

Lutike alevik leiab mainimist Leida Tigase 1938. a. «Looduse» romaanivõistlusel auhinnatud romaanis «Seitse pastlapaari», milles on värvikalt kirjeldatud ümbruskonna talude elulaadi 1920-ndail aastail. Romaanis kujutatud Tondi talu inimeste prototüüpideks olid peamiselt Kammeri valla Kitse talu elanikud. Tolles Kitse talus teenis L. Tigane 1925. aastal karjatüdrukuna kooliraha, et talvel gümnaasiumis käia. Romaan algab minategelase saabumisega 30 km kauguselt Tartust ja lõpeb pärast mitmesuguseid pahandusi jalgsirännuga Elva raudteejaama, kuhu tuleb 15 km. Kui romaani «Seitse pastlapaari» arvustanud kriitik Mall Jürma oleks tundnud kirjanikuslikku geograafiat, oleks ta autorile jätnud etteheite tegemata vastuoksuslikkuse ning ebaveenvuse pärast. L. Tigane näib olevat oma romaanis hästigi täpselt jälginud natuuri ning just oma eluliste tähelepanekute tõttu tõuseb «Seitse pastlapaari» kõrgemale autori teistest, ajaviitelise iseloomuga romaanidest.

Neeruti-Lutike teelt suundub mitu külavaheteed Tartu-Pangodi-Otepää maanteele, mille ääres on kultuurilooliseks keskuseks Nõuni järve lähedal paiknev Tüki rahvamaja. Siin on pikka aega leidunud näitemänguharrastajaid ning entusiasmist poolest võivad Tüki teatritegijad Otepää omadega võistelda, ehkki nad viimastega võrreldavaid tulemusi pole saavutanud. Tüki rahvamajas tegutseb ka kodu-uurimise grupp. Viimase saja aasta kohaliku kultuurielu kohta leidub rohkesti fotosid ja muid materjale selle juhi, pensionärist õpetaja Elisabeth Urmi valduses. Tükilt mõned kilomeetrid Otepää pool, Kintslis, keerab tee haru Päidlasse ja sealt edasi viib vasakpoolne tee Hellenurme, parempoolne Laguja kaudu Elva. Päid-

las ja Nõunis kohtab turist jälle rohkesti järvi. Neist suurim on juba manitud Nõuni järv (78,8 ha), mille nime on kasutanud August Kitzberg oma jutustuses «Veli Henn», ehkki maastikukirjeldustes näib ta tuginvat oma kodupaikadele Mulgimaal. Päidla Mõisajärvest lõuna poole jääb kunagine Kiisa veski, kust pärineb A. Kitzbergi noorusmälestusi vähemalt ühest suvest. Päidlas Tikutaja metsavahitalus sündis 1887. a. koolikirjanik August Raud, kes redigeeris ja toimetas 1920-ndail aastail rohkesti eesti klassika uustrukke Eesti Kirjanduse Seltsi noorsookirjanduse seerias.

Päidla, Saluala ja Hellenurme mõis kuulusid akadeemik Aleksander Theodor von Middendorffile (1815–1894), kes ema poolt oli eestlane. A. T. Middendorff on saanud kuulsaks Siberi ja Põhja-Jäämere alade uurimisega. Hellenurmes tegeles ta ka tõuaretuse ja põllumajanduse arendamisega. Hellenurmelistest olid akadeemiku vanem poeg Ernst von Middendorff (1851–1916) ja eestlane Mihkel Härms (1874–1941) nimekad ornitoloogid. Hellenurmes Kabelipargis asub Middendorffide matusepaik, endises häärberis, milles praegu paikneb lastekodu, on ka memoriaalnurk.

Kui suunduda Tükilt ja Kintslist Otepäale, siis jääb pärast metsa paremale juba mitmel korral mainitud Kastolatsi. Otepäälaste hulgas liigub ringi pärimus, et just siin, teeäärse üksiku suure männi all kirjutanud Mihkel Veske oma üldtuntud laulu «Kodumaa» («Kas tunned maad...»). Ta sõitnud ühel ilusal suvepäeval tõllaga Tartust Otepäale, lasknud Kastolatsi mäel hobused kinni pidada, istunud pedaja varju ning pannud laulu paberile...

Oleme jälle tagasi Otepääl, sellel sookaeltest ja järvepeeglitest ümbritsetud järsunõlvalisel suurel mäekuplil. 850-aastase kirjutatud ajaloo vältel on siin mõndagi juhtunud, linna on korduvalt rajatud ja hävitatud.

1878. aastal on loendatud Otepääl 26 elumaja ja 238 hinge, nende hulgas 20 elukutse pidajaid, ent ei ühtegi kirjameest.

1904. aastal siin käinud Ernst Enno teatab, et siis olnud 185 maja ja 1802 elanikku.

1913. aastal «Päevalehe» kaasandes «Kodu» Otepäält ülevaadet andev Juhan Tõrdu väidab: «O t e p ä ä l a s e d on enamaste kuus jalga pikad, tugevate musklitega, tiheda habemega, siniste ehk pruunikate silmadega, kõrge otsaesisega, pikliku ehk ümarguse pealuuga, harvade mustade, tõmmude, pruunide juustega.» Tolleaegse moe kohta on kirjutanud autor järgmist: «Pühapäevadel on meesterahval moe ja keha järele olevad riided seljas, kalossid jalas, olgu kuiv või vihmane, manisk kaelas, paberosss suus ja tihti ka viinapudel taskus. Niisamuti ajavad naisterahvad oma riietega uhkust taga.»

1930. aastal on Otepääl alevis loendatud juba 2170 elanikku, 1. jaanuaril 1969 2350 elanikku, 402 elumaja ning 39 asutuste (koolid, lasteaiad, kaubandusettevõtted) hoonet.

Nii on linna kasv olnud küllalt tagasihoidlik, kuid seda enam paistab silma kultuuriline areng.

1905. aastal ilmus ajalehes «Uudised» teade, et Otepääl on 12 isikut asutanud lugejate ühisuse, mis kord kuus raamatuid vahetab.

1938. aastal oli Otepääl suurimaks kirjasõna varamuks gümnaasiumi raamatukogu 3000 köitega, linna avalikus raamatukogus loendati 1150 köidet ja karskusseltsil «Edasi» 600 köidet. Suurima eraraamatukogu (umbes 2000 köidet) omanikuks oli tollal apteeker Valter Jalviste, nimetamist väärivad raamatukogud olid veel Ferdinand Sannamehel Arulas, Enn

Volmerel Pilkuses, A. Tiitsmaal ja Gustav Wulffil Otepää linnas.

1. jaanuaril 1969 oli Otepää linnaraamatukogus ligi 13 000 köidet, lasteraamatukogus 9000 ja Otepää Keskkooli raamatukogus 7200 köidet, peale selle on veel ulatuslikud biblioteegid Otepää Internaatkoolil ja Pühajärve puhkekodul, eraraamatukogusid võib leida peaaegu igas majas.

1900. aastal telliti Otepää kihelkonda 59 eestikeelset ajalehte ja ajakirja, kusjuures lehtedest eelistas «Postimeest» (14).

18. märtsil 1932 hakkas ilmuma kohalik häälekandja «Otepää Teataja» August Toominga (Kusta Toome) toimetamisel. Et aga viimasel oli raske Rõngu tagant käia Otepääl lehte tegemas, siis sama aasta 24. juunist alates läks lehe tegelik toimetamine alevi noormehe Arvo (Aleksei) Orni kätte, kes 1933. aasta hakul ka vormiliselt vastutava toimetaja kohale asus. «Otepää Teatajat» ilmus 1000–1200 eksemplari, trükiti teda kohalikes väiketrükikodades Otepääl, Valgas ja Elvas. Ajalehel oli suuri majanduslikke raskusi, millest mitmel korral aitas üle kultuuritegelane Valter Jalviste vekslite žireerimisega. Praeguse Haanja kooli õpetaja A. Orni toimetamisel ilmus «Otepää Teataja» 1940. aasta augustikuuni. Kaheleheküljelisena ilmus «Otepää Teataja» veel aastail 1942–1944.

Kirjanduslikult «Otepää Teataja» palju ei paku, kirjanduslooliselt huvitavaid andmeid võib leida lehe suvitamiskroonikast, mis üsna järjekindlalt registreerib kirjanike viibimist Pühajärvel ja mujal Otepäämail. Ilukirjanduslikest töödest võib mainida Otepää ja Pühajärve elu kujutada püüdvat Aleksis Meriküllil romaani «Mägede ja järvede neid» (12. I – 26. VII 1940), mille sisu ei suuda aga kuidagi sammu pidada kaunikõlalise pealkirjaga.

15. märtsist 1951 kuni 31. jaanuarini 1959 ilmus EKP Otepää Rajoonikomitee ja Otepää Rajooni TSN TK häälekandjana kohalik ajaleht «Kommunismi Lipp». Toimetaja oli T. Teder, ajaleht ilmus

kolm korda nädalas neljaleheküljelisena rajoonileh-
tede tavalises väikeses formaadis, trükiti seda Otepää
linnas asunud trükikojas. Ajaleht pööras peamist
tähelepanu põllumajanduse arengu valgustamisele,
kuid pakkus ka kohalikke uudiseid kultuurielust ning
avaldas mõningaid kodu-uurimislikke kirjutisi. Pärast
Otepää rajooni likvideerimist lõpetas ajaleht «Kom-
munismi Lipp» ilmumise. Hiljem on sõnumeid Ote-
päält pakkunud Elva rajooni ajaleht «Uus Tee» ning
pärast Elva rajooni koondamist Valgas ilmuv rajoo-
nileht «Kommunist». Otepää linn ja ümbruskond
kuuluvad tänapäeval Valga rajooni ning ajaleht
«Kommunist» on viimastel aastatel peamiselt oma
erileheküljel «Koduloolane» avaldanud sageli kodu-
uurimislikke kirjutisi Otepää kohta.

Kinoetendusi hakati Otepääl korraldama 1936. a.,
statsionaarne kino alustas tegevust 1938. aasta lõpul
pärast elektriliini toomist linna. Teatrietendusi on
antud möödunud sajandi viimase veerandi algusest
saadik. 1921. a. loodi Otepää Teatring, mille tege-
vus pärast hoogsat algust tükiks ajaks soikus.
1930-ndail aastail sai isetegevuslik teatrikunst Ote-
pääl jälle jalad alla. Näitejuhtidena tegutsesid koha-
likud entusiastid Juhan Vaher ja Valfried Johann
Kidron (hilisema nimega Veli Kudres, 1902–1967),
aeg-ajalt leiti konsultante Tartu «Vanemuisest» (Ed.
Türk jt.). 1936. a. organiseeriti Juhan Vaheri, Ott
Raudheidingi ja Jaan Jõgi eestvõttel teatring
«Ugandi» ning üüriti sellele ruumid Pühajärve teel.
Mängiti A. Kitzbergi «Libahunti», J. Kärneri komöö-
diat «Merihärg ja Co», Agapetuse (Y. Soini) «Patu-
oinast», M. Pagnoli «Kaugeid randu» ja teisi moes
olevaid tükke, katsetati isegi operetiga. Kõige menu-
kamateks osutusid vabaõhuetendused Linnamäel. Seal
mängiti peamiselt algupäraseid ajaloolisi näidendeid
(H. Visnapuu «Otepää all» ja «Killamägedel», Ras-
mus Kangro-Pooli «Pühajärve sõda», Aino Kallase
«Bernhard Riivest»). Vabaõhuetendusi korraldati ka
Pühajärve ääres.

Pärast sõda polnud Otepääl küll enam ühtegi eten-

duste andmiseks sobivat saali, kuid sellest hoolimata hakkas näitering Jaan Jõgi ja Hendrik Väärandi juhtimisel jälle tegutsema. 1950. a. asus näiteringi etteotsa Kalju Ruuven, nüüdne teeneline kultuuritegelane. 1954. a. avas ukсед uus kultuurimaja. Mõlema soodsa muutuse tulemusena tõusis tunduvalt etenduste kunstiline tase ja pärast A. Korneitsuki revolutsioonidraama «Eskaadri hukk» lavaletoomist 1957. aasta sügisel anti Otepää näitekollektiivile isetegevusliku (rahva-)teatri nimetus. Otepää rahvateatri silmapaistvamateks lavastusteks on H. Vuolijoe «Niskamäe naised» ja «Niskamäe leib», I. Fejeri «Seotud silmadega», A. Tšehhovi «Onu Vanja», M. Brandi «Lola Hamilton», A. Liivese «Siinpool horisonti», H. Vuolijoe ja B. Brechti «Härra Puntila ja tema sulane Matti», A. H. Tammsaare ja A. Särevi «Vargamäe», E. Ranneti «Haned».

Kahjuks puuduvad Otepää rahvateatri repertuaaris kohalike autorite teosed, mis kujutaksid konkreetsemalt siinseid olusid ja kohapealseid probleeme. Otepääl on küll alati omi kirjamehi vähe leidunud; eelnevast käsitlusest nähtub, et siinse kirjanduselu elvuslikumad ja emotsionaalsemad leheküljed on kirjutanud siin ajutiselt peatunud kirjanikud, kes on Pühajärve-mail leidnud häid puhkamise ja töötamise paiku. Otepää kirjameestest on näidendeid kirjutanud peamiselt Otto Grossschmidt, kelle teosed on aga tänapäevaks aegunud.

Eespool mainimata jäänud kirjameestest on Laiuselt pärinev rändraamatukaupmees M a r t T a m m, kes mõnda aega on töötanud koolmeistrina Nüplis, käesoleva sajandi algul avaldanud mõned värsivihud pealkirjaga «Laulu-imed».

Otepää gümnaasiumi endine õpetaja ja direktor K o n s t a n t i n V a n i k on 1920-ndail aastail virgasti tõlkinud soome kirjandust, eestindades Juhani Aho («Juha», «Valitud jutud ja laastud I», «Südame-tunnistus», «Keegi laadaline»), Joel Lehtose («Putkinotko», «Armunud lombak») ja Pentti Haanpää («Lugu kolmest põikpääst») teoseid.

Proviisor Valter Jalviste (end. Jentson, 1877–1959) on 1909. aastast saadik elanud Otepääl ning jätnud mitmeid jälgi kohalikku kultuuriellu. Innuka kodu-uurijana oli ta kogunud mitmesugust kultuuriloolist ja arheoloogilist materjali. V. Jalviste arheoloogilist kogu on eksponeeritud kohalikel näitustel, kuid kahjuks on see pärast omaniku surma laiali tassitud. 1936. a. lavastati Otepääl V. Jalviste koostatud «Pildid Otepää minevikust», mis püüdis elustada Adrian Virginiuse ja Jakob Hurda aegu.

Nõukogude kirjanduskriitik Karl Kivi (23. X 1904 – 1. X 1966) sündis Otepää ministeeriumikooli õpetaja pojana. Alghariduse sai ta Otepää alevis, Tartu Ülikooli õigusteaduskonna lõpetas 1938. aastal. Pärast nõukogude võimu kehtestamist on ta töötanud «Postimehe», «Tartu Kommunisti», «Punaväelase», «Eesti Bolševiku» ja «Loomingu» toimetuses, viimases kriitikaosakonna juhatajana. K. Kivi on kirjutanud retsensioone ja kirjandusalaseid artikleid, tõlkinud rohkesti vene nõukogude kirjandust – K. Paustovski, M. Koltsovi, B. Polevoi, J. Trifonovi jt. teoseid.

Otepää kirjandusloost ja ajaloost aitavad ülevaadet saada Heino Mägi juhtimisel koostatud koduloolised kogud ja ekspositsioon Otepää Keskkoolis Hariduse (end. Koolitare) tänavas. Need paiknevad endise gümnaasiumi hoones, mis praegu on suurelt jaolt kasutusel internaadina.

* * *

Otepää ja Pühajärve nimed vilksatavad paljudes kirjandusteostes, paljud luuletused ja laulud äratavad mälestusi ning tekitavad kujutlusi siinsetest paikadest. Otepää maastikke näeme sageli kunstinäitustel ja muuseumides, filmilindid («Valgus Koordis», «Kui saabub õhtu», «Õhtust hommikuni», «Laulu sõber», «Vallatud kurvid» ja «Ohtlikud kurvid») on need kandnud ka tuhandete kilomeetrite taha. Kuid vahel pole liigne upitada seljakott turjale ning minna vaa-

tama neid paiku ka oma silmaga. On huvitav jälgida sedagi, mis on elus teisiti kui kirjanduses ja kunstis, võrrelda oma muljeid teiste omadega. Ei või ju kirjandust ja maalikunsti pidada peegliks, vaid need ihkavad luua uusi maailmu omade ehitusprintsipiide järgi. Ja kui kaunid kunstid ongi vahel leppinud peegli rolliga, ei vaata meile ikkagi vastu samasugused inimesed ja maastikud, sest ka reaalne maailm on kogu aeg muutunud. Pole kahte ühesugust kevadet.

Eelmine: A. Kivimäe, Otepää linnaühiskond, «Eesti Kirjandus», 1956, nr. 1, lk. 48.

Blaasto, E.: Ekskursioon Otepää linna ümbruses, «Eesti Kirjandus», 1952, nr. 3, lk. 336-352.

Eisen, M. J.: Otepää, «Oma Maa», 1929, nr. 10, lk. 34-35.

Enno, E.: Muu sõbrad, Tartu, 1910.

Enno, E.: Määd Pühajärven, «Eesti Kirjandus», 1935, nr. 10, lk. 347-351.

Erm, V.: Eini Voltaire 50-annast, «Sirp ja Vasar», nr. 18, 19. IV 1968.

Grünfeldt, P.: Mäestikku Mägimäe, Tallinn, 1933.

J[ä]rvis, J.: Otepää ja Pühajärve mäed, «Aga», 1934, nr. 2, lk. 700-738.

Jürgensvein, A. G.: E. Jalga 30-annast sünnipäeva pühaks, «Eesti Kirjandus», 1916, nr. 2, lk. 32-45.

Kangro, B.: Noor Eesti, «Kogutud Aegajärgi Eesti Kirjandus», [Lund 1961], lk. 79-110.

Kettunen, L.: Tõelise rahvaõnne teekond, «Eesti Kirjandus», [1943].

Kitzberg, A.: Ühe vana eestlase mälestused, «Eesti Kirjandus», nr. 1, Tartu, 1924.

Kruus, H.: Pühajärve sõda, 1861, «Eesti Kirjandus», 1937.

Kruus, O.: Irdinimene Maa, Tõelise rahvaõnne teekond, «Eesti Kirjandus», 1968, nr. 2, lk. 119-120.

Kruus, O.: Karjaladruvi orkkolade ja tantsijate kirjandus, «Sirp ja Vasar», 1968, nr. 5, lk. 29-30.

Kruus, O.: Eriajast jälgid, «Kultuur ja Elu», 1966, nr. 10, lk. 12-14.

Kruus, O.: Otepää nimes teerajajana Põhjalaarhi, «Eesti Kirjandus», nr. 129-31, X 1968.

Kruus, O.: Salapärase kirjanduse, «Eesti Kirjandus», nr. 232, I, X 1947.

Kruus, O.: Tugilaste muusikud, «Eesti Kirjandus», 1966, nr. 2, lk. 63-67.

Kruus, O.: Opetaja ühe Maa loomingu, «Eesti Kirjandus», Nidax, 1968, nr. 10, lk. 16-17.

Kruus, O.: «Õnne sõbrad» ja muu muusika sõbrad, «Sirp ja Vasar», nr. 1, I, I 1966.

- Adson, A. Siuru-raamat. Vadstena 1949.
- Ederberg, F. Tükikene Liivimaa Eesti jauskonna lossivaremetest. Isamaa kalender. Tartu 1881, lk. 62–65.
- Eesti. Maadeteadusline, majandusline ja ajalooline kirjeldus: I – Tartumaa, Tartu 1925; II – Võrumaa, Tartu 1926; V – Valgamaa, Tartu 1932.
- Eesti kirjanduse ajalugu viies köites: peatoim. E. Sögel; I, toim. A. Vinkel, Tallinn 1965; II, toim. E. Nirk, Tallinn 1966, III, toim. H. Puhvel, Tallinn 1969.
- Ehrmann, K. Kõnelusi Otepää linnajuhtidega. «Nädal Pildis», 1936, nr. 1, lk. 5–8.
- Einasto, E. Ekskursioon Otepää ümbrusse. «Nõukogude Kool», 1952, nr. 9, lk. 536–552.
- Eisen, M. J. Otepää. «Odamees», 1924, nr. 10, lk. 281–285.
- Enno, E. Minu sõbrad. Tartu 1910.
- Enno, E. Pildid Pühajärvest. «Linda», 1905, nr. 19/20, lk. 387–395.
- Erm, V. Enn Volmere 60-aastane. «Sirp ja Vasar», nr. 16, 19. IV 1968.
- Grünfeldt, P. Minevikku jälgimas. Tallinn 1923.
- J[ä]rv, J. Otepää ja Pühajärve mailt. «Agu», 1924, nr. 24, lk. 792–795.
- Jürgenstein, A. G. E. Luiga 50-aastase sünnipäeva puhul. «Eesti Kirjandus», 1916, nr. 2, lk. 39–43.
- Kangro, B. Noor Gailit. Kogut.: August Gailit 1891–1960. [Lund 1961], lk. 79–110.
- Kettunen, L. Tieteen matkamiehenä. Porvoo-Helsinki [1945].
- Kitzberg, A. Ühe vana «tuuletallaja» noorpõlve mälestused I. Tartu 1924.
- Kruus, H. Pühajärve sõda 1841. a. Tartu 1927.
- Kruus, O. Irdinimene Mats Traadi interpretatsioonis. «Keel ja Kirjandus», 1968, nr. 2, lk. 119–120.
- Kruus, O. Karjatüdruk, trükiladuja, toimetaja, kirjanik. «Kultuur ja Elu», 1968, nr. 5, lk. 29–30.
- Kruus, O. Kirjanike jälgedel. «Kultuur ja Elu», 1965, nr. 10, lk. 12–14.
- Kruus, O. Otepää mees teerajajana Põhjanabale. «Kommunist», nr. 129 31, X 1968.
- Kruus, O. Salapärane kirjamees. «Edasi» nr. 232, 1. X 1967.
- Kruus, O. Tuglase maastikud. «Noorus», 1966, nr. 2, lk. 65–67.
- Kruus, O. Õpetaja tütar Maru koolimajast. «Nõukogude Naine», 1968, nr. 10, lk. 16–17.
- Kruus, O. «Õrnast ööbikust» ja tema autorist. «Sirp ja Vasar», nr. 1, I 1965.

- Kuningas, O. Sõmerpalu vastuhakk Aino Kalda valgustusel. «Tööraha Elu», nr. 95, 13. VIII 1968.
- Kuningas, O. Ühest Pühajärve suvitajast. «Uus Tee», nr. 104, 30. VIII 1960.
- Lindsaar, P. Koduküla. [Lund 1954].
- Mohrfeldt, A. Jakob Hurt. Tartu 1934.
- Mägi, H. Otepää. Tallinn 1963.
- Mägi, H. Pühajärve laulik. «Kommunist», nr. 1, 5. I 1965.
- Naelapea, G. Pilke Otepää minevikku. «Agu», 1924, nr. 37 ja 38, lk. 1252–1258, 1284–1290.
- Otepää – Pühajärve. Pühajärve Kaunistamise Seltsi väljaanne. [Tartu 1930].
- Otepää. Kodu-uurijate seminar-kokkutulek 26.–30. juunini 1966. a. Tallinn 1966.
- Otepää Teataja, aastakäigud 1932–1940.
- Palm, J. A. Kirjeldused Otepääst. «Postimehe» eralisa, 1900, lk. 93–96.
- Pill, A. Mälestusi Richard Rohust. «Keel ja Kirjandus», 1961, nr. 7 ja 8, lk. 430–436, 499–504.
- Postimees 1857 – 1907. [Tartu 1909].
- Põldmäe, R. C. R. Jakobsoni näidendi «Arthur ja Anna» lavasaatusest. Eesti Nõukogude Teater VI, Tallinn 1963, lk. 165–203.
- Põldmäe, R. Jakob Pärna elust ja tegevusest Otepääl 1883–1908. «Keel ja Kirjandus», 1968, nr. 7, lk. 395–403.
- Põldmäe, R. Sada aastat «Õrna ööbiku» autori sünnist. «Keel ja Kirjandus», 1965, nr. 1, lk. 39–44.
- Ristla, J. Salulaane erakirjanikku külastamas. «Nädal Pildis», 1938, nr. 10, lk. 220–221, 231.
- Roht, R. Vana Võrumaa. Tartu [1934].
- Hoia Ronk [= Hindrey, K. A.] – Rännud, rannad, Riviera, Sõsarsaared ja Savoy, Tartu [1937].
- Tuglas, F. Loomistusk. «Keel ja Kirjandus», 1964, nr. 5, lk. 264–270.
- Tuglas, F. Mälestused, Teosed VIII. [Tallinn] 1960.
- Vaher, J. Otepää–Pühajärve. Otepää 1939.
- Veri, K. Antsla rajoon ilukirjanduses. «Kolhoosi Elu», nr. 117–120, 2., 4., 7. ja 9. X 1958.
- Veri, K. Luuletaja Marie Heiberg kaasaegsete mälestustes. «Tööraha Elu», nr. 128, 25. X 1960.
- Wisnapuu, H. Päike ja jõgi. [Lund 1951].

Kui esineb mitu sama perekonnanimega isikut, siis on toodud selguse huvides ära ka eesnimed. Kui isik on kasutanud mitut nime (neiupõlvenimi, pseudonüümid jm.), siis registris viidatakse tema kas kõige tuntumale või viimasele perekonnanimele, mille järel esitatakse lehekülgede loend. Registrisse ei ole võetud kirjandusteoste tegelaste nimesid ja isikunime kandvaid asutusi.

Abovjan, H. 72	Chateaubriand, F. R. de 25
Adamson, Hendrik 31	Clare, J. C. 6
Adamson, Juhan 36	Dostojevski, F. M. 26
Adamson-Eric (Adamson, Erich Karl Hugo) 36	Durvas, J. 104
Adlerskrona, H. M. B. v. 72	Eichwaldt, K. 22
Adson, A. 65, 68–69	Einasto, E. 44
Agapetus (Soini, Y.) 114	Eisen, M. J. 4, 8
Aho, Juhani (Brofeldt, J.) 35, 115	Elango, A. 54
Alle, A. 50, 59, 62–63, 65	Enno, Ernst 20–29, 31, 33, 50, 52, 112
Andersen, H. Chr. 25, 35	Enno, Prits 28
Andrejev, L. N. 26	Ernesaks, G. 48
Annist, A. (Anni, A.) 54	Ertel, A. (Lehtme, Heiti) 36–37, 39–40, 74, 81
Anton, P. 7	Espenberg, R. (Haavamägi, R.) 64
Asor, A. 7	Fejer, I. 115
Astur, E. (Pöder, E.; Roht, E.) 90, 94	Gailit, Agnes (Stamberg, A.) 80
Aun, E. 107	Gailit, Anne Rosalie 80
Barbarus, J. (Vares, J.) 36	Gailit, August (sen.) 80
Beauvoir, S. de 55	Gailit, August (jun.) 63, 65, 67–70, 80–81
Bernakoff, R. 22	Gailit, Elvi (Vaher, E.; Nan- der, Elvy) 14, 70
Bjørnson, B. 25	Gailit, Ernst Adalbert 80
Bellingshausenid (mõisnikud Pilkusel) 108	Gailit, Karl Jakob 80
Berg, Friedrich Georg Magnus krahv 77–78, 80	Gailit, Pauline Wilhelmine 80
Berg, Friedrich Wilhelm Rem- bert v. 77	Gailitis, Peteris 80
Berg, Gustav v. 77	Goethe, J. W. 26
Berg, Jacob Georg v. 103	Grenzstein, A. (Piirikivi, A.) 7, 50
Brand, M. 115	Grossschmidt, Liina (Sööt, L.) 22, 25
Brasch, L. v. 45	Grossschmidt, Otto (Kuu- sik, Ed.; Naljhammas, J.; Orgussaar, A.; Oru-Ott;
Braun (rätsep Sangastes) 81	
Brecht, B. 115	
Bruiningk, C. v. 41	
Capablanca y Graupera, J. R. 59	

- Suursepp, O.) 7, 21–24, 26, 50, 115
- Grünfeldt, P. 22, 34–35
- Grünstamm, V. 22
- Gutslaff, J. (Gutsleff, J.) 77, 83–84
- Haanpää, P. 115
- Haava, A. (Haavakivi, A.) 107
- Hehn, J. M. 6
- Heiberg, Marie 73, 86–90
- Heiberg, Mihkel 88–89
- Heidenstam, V. v. 35
- Heine, H. 22, 26
- Henno, H. 10
- Hermann, K. A. 14, 23, 107, 109
- Hiiemets, J. 86
- Hiir, E. 70
- Hindrey, K. A. (Hoia Ronk) 55, 59, 61–64, 69–70, 75
- Hoffmannid (mõisnikud Pühajärvel) 47
- Hornung, J. 6
- Huik, J. 21–22
- Hurt, Jakob 8–11, 18, 76, 116
- Hurt, Helmi 10
- Hurt, Hildegard 10
- Härma, M. (Hermann, M.) 23
- Härms, M. 111
- Ibsen, H. 25, 35
- Jakobson, August 70
- Jakobson, Carl Robert 9, 11, 18–19, 76
- Jaks, J. (Kaljula, J.) 40
- Jalviste, V. (Jentson, V.) 112–113, 116
- Jazōkov, A. M. 55
- Jazōkov, N. M. 54
- Johanson-Pärna, Jakob 18–19
- Johanson-Pärna, Natalie Auguste (Perna, N. A.) 18
- Jókai, Mór 25, 35
- Jonstein, M. 103
- Jōesaar, E. 92
- Jōgi, J. 114–115
- Jürgenstein, A. 22, 55, 59, 63
- Jürma, M. 110
- Jürmann, L. – vt. Vilde, L.
- Jürna, M. 70
- Jürvetson (apteeker Otepääl) 56
- Kalberg (majaomanik Otepääl) 55
- Kallas, A. 84, 114
- Kalm, C. (Ploom, C.) 80
- Kangro, B. 86
- Kangro-Pool, Rasmus (sen.) 48, 114
- Karolin, A. 101
- Karro, A. 64
- Kaugver, R. 109
- Kauzmann, M. 8
- Kekkonen, U. K. 71
- Kettunen, L. 55
- Kidron, W. J. – vt. Kudres, V.
- Kiipsaar (köster Rõngus) 22
- Kirstein (mõisavalitseja Sangastes) 78
- Kitzberg, Aadu 58
- Kitzberg, August (Tiibuse Jaak) 57–60, 63, 111, 114
- Kitzberg, Johanna 57
- Kivi, K. 116
- Koltsov, M. J. 116
- Korneitšuk, A. J. 115
- Kreutzwald, F. R. 7, 10
- Kruse, Leonhard (Kruus, L.) 17
- Kruus, Hans 67–68
- Kruus, Johan 3
- Kruus, Oskar 50, 53, 109
- Kudres, V. (Kidron, W. J.) 114
- Kuhlbars, F. 50, 81–82
- Kukrus, J. 44
- Kull, I. – vt. Kärner, I.
- Kummits, N. 64
- Kuprin, A. I. 26
- Kuusik, Ed. – vt. Grossschmidt, O.
- Kõiv, J. 45
- Kärner, Ida (Kull, I.) 53
- Kärner, Jaan 49–50, 52–53, 114

- Köler, J. 76
 Kymmell, A. v. 103
- Laarman, L. – vt. Viiding, L.
 Laarman, Märt 13, 105–106
 Laas, K. 49
 Lagerlöf, S. 25
 Laid, E. 3
 Laos, A. 14, 48
 Laugaste, E. 48
 Leht, K. 14, 76
 Lehtme, H. – vt. Ertel, A.
 Lehtmeets, T. 71
 Lehtonen, J. 115
 Leidin, J. – vt. Speek, J.
 Leino, Eino (Lönbohm, A. E. L.) 55
 Leppik, E. 64
 Leskov, N. S. 26
 Liinamägi, K. 7
 Liiv, Juhan 35
 Liives, A. 115
 Lindsaar, P. (Lindseer, P.)
 13, 82–83
 Lintrop, J. 54
 Luiga, G. E. (Miina Luha)
 106–107
 Luther, M. 77
 Läte, A. 23, 29, 34
 Läti Henrik 4
- Maasik, E. 32–33
 Maibach, K. 57, 64
 Mango Hans (Thal, H.)
 85–86
 Maupassant, G. de 26
 Menning, K. 70
 Meriküll, A. 113
 Merilaas, K. (Sang, K.) 63
 Merimée, P. 26
 Michelson, A. 101
 Middendorff, Aleksander
 Theodor v. 8–9, 59, 111
 Middendorff, Ernst v. 111
 Mihkelson, Friedebert – vt.
 Tuglas, F.
 Mihkelson, Karl 100
 Mihkelsonid (F. Tuglase va-
 nemad) 98
 Mikko, L. 17
- Mikszáth, Kálmán 25
 Mitt, Karl 43
 Mitt, Mihkel 41
 Mstislav (vene vürst) 3
 Muthmann, J. 57
 Mägi, Heino 14, 64, 110, 116
 Mägi, Konrad 64–66, 68
 Müller, W. (kaupmees Ote-
 pääl) 18
 v. Müller (mõisnik Valgjärvel)
 107
- Naelapea, G. (Naelapea, Yri;
 Randa, Kaljo; Rood, Olaf)
 43, 74–75, 78, 108
 Naljahammas, J. – vt. Gross-
 schmidt, O.
 Nander, E. – vt. Gailit, Elvi
 Nieroth (mõisnik Neerutis)
 109
 Nugin, H. 7, 109
- Oldekop, G. A. 90
 Oper, F. 14
 Orgussaar, A. – vt. Gross-
 schmidt, O.
 Ormisson, V. 64
 Orn, A. 113
 Oru-Ott – vt. Grossschmidt, O.
- Pagnol, M. 114
 Palm, J. A. 4
 Papanin, I. D. 17
 Paustovski, K. G. 116
 Peedi-Hoffmann, N. 63
 Perna, N. – vt. Johanson-
 Pärna, N. A.
 Piirikivi, A. – vt. Grenz-
 stein, A.
 Ploom, C. – vt. Kalm, C.
 Ploompuu, J. 30
 Polevoi, B. N. (Kampov,
 B. N.) 116
 Priidel, E. 82, 98
 Puškin, A. S. 22
 Pöder, E. – vt. Astur, E.
 Pöldmäe, R. 15
 Pähkli-Rein (valvur Otepääl)
 7
 Pärn, Anna 11

- Pärn, Jakob 10-13, 23, 74
Pärna, Marta 18
- Quandt, Johann Christian
(sen.) 84-85
- Quandt, Johann Christian
(jun.) 85
- Raju, M. (Reinhold, M.) 13,
48, 109
- Ramm, K. 14
- Randa, Kaljo - vt. Naela-
pea, G.
- Rannet, E. 115
- Raska, V. 101
- Raud, A. 111
- Raudheiding, O. 14, 114
- Reinhold, M. - vt. Raju, M.
- Reinwald, A. 103
- Rezold, J. R. 23, 41
- Roht, Ann 97
- Roht, Elli - vt. Astur, E.
- Roht, Johan 97
- Roht, Richard 55, 73, 78-79,
90, 94-88
- Rood, Olaf - vt. Naela-
pea, G.
- Rosihnius, J. 77
- Roth, J. Ph. v. 90, 92
- Ruuvén, K. 115
- Rühka, A. 19
- Saadre, O. 5
- Saal, A. 55
- Salomon, A. 39
- Sang, August 63
- Sang, Kersti - vt. Meri-
laas, K.
- Sannamees, F. 13, 43, 112
- Sartre, J. P. 55
- Sarv, I. 4
- Schiller, F. 15
- Schmidt, O. J. 17
- Schrenk, J. H. B. v. 8, 47,
55
- Selg, J. 31
- Semper, J. 36, 50, 54, 65,
67-69, 108
- Shakespeare, W. 22
- Sievers (mõisnik Pühajärvel)
47
- Sirge, R. 94, 96
- Soini, Y. - vt. Agapetus
- Speek, Jaan (Leidin, J.) 7,
17-18
- Speek, Peeter 7, 17-18, 25
- Sperrlingk, B. 11
- Stählberg, E. 9
- Stamberg, A. - vt. Gailit,
Agnes
- Strindberg, A. 25
- Stryck, W. v. 47
- Suits, G. 22
- Suuman, A. 49-50
- Suurkask, A. 31
- Suursepp, Eduard (Gross-
schmidt, E.) 22, 26
- Suursepp, O. - vt. Gross-
schmidt, O.
- Särev, A. 115
- Sööt, Karl Eduard 7, 22, 50,
55
- Sööt, Liina - vt. Gross-
schmidt, L.
- Sütiste, Juhan (Schütz, Johan-
nes) 48, 50, 53
- Zola, E. 25
- Taar, A. (Kajara, A.) 71
- Tamberg, H. 17
- Tamm, Jakob 22
- Tamm, Mart 115
- Tamm, Viktor 55
- Tammemägi, J. 7
- Tammsaare, A. H. (Han-
sen, A.) 115
- Teder, Kristjan 13
- Teder, T. 113
- Teemägi, E. 76
- Thal, H. - vt. Mango Hans
- Tigane, L. 110
- Tiitsmaa, A. 113
- Tolstoi, L. N. 26
- Toom, Kusta (Toomingas,
August) 20, 29-32, 113
- Traat, M. 33, 41-43
- Treffner, H. 92
- Trifonov, J. V. 116

- Tsuura Juhan (taluperemees Arulas) 9
 Tšehhov, A. P. 26, 115
 Tuglas, F. (Mihkelson, F.) 22, 44, 65-68, 88, 98-105
 Tõrdu, J. 112
 Türk, E. 69, 114

 Uibopuu, Emilie (Roht, E.) 98
 Uibopuu, Evald 98
 Uibopuu, Valev 13, 70, 92, 94, 98
 Uiga, J. 64
 Under, M. (Haecker, M.; Adson, M.) 50, 65, 68-69
 Undritz, Paul 77, 92
 Undritz, Theodor 11
 Urm, E. 110
 Uutmaa, R. 17, 64

 Vabbe, A. 65
 Vaher, Elvi - vt. Gailit, Elvi
 Vaher, Juhan 14, 114
 Vaher, V. 7
 Vahi Jaan - vt. Grossschmidt, O.
 Vahtra, J. 26
 Vanik, K. 14, 115
 Vares, J. - vt. Barbarus, J.
 Varusk, A. 97

 Weber, B. 22, 26
 Veiler, A. 31
 Weizenberg, August 90, 92-93
 Weizenberg, Jaan 92
 Weizenberg, Liisa 92
 Weitzenberg, Juhan 90, 92
 Verev, V. 50
 Veske, M. 111
 Viiding, L. (Laarman, L.) 105
 Viisimaa, A. 13, 107
 Vilde, Eduard 57-58
 Vilde, Linda (Jürmann, L.) 57
 Villebois, S. v. 47
 Virginius, Adrian (Vergin, Adrian) 5-6, 77, 116
 Virginius, Andreas (Vergin, Andreas) 6, 77
 Visnapuu, H. 65, 68-69, 88-89, 114
 Voitk, E. J. 105
 Volmere, Enn (Volmer, Elmar) 13, 64, 108, 113
 Vuks, J. 7
 Wulff, G. (Öis, G.) 7, 13-17, 62, 64, 113
 Wuolijoki, H. 115
 Vöerahansu, J. 17, 64
 Vääränd, H. 115
 Wöhrmann, E. L. 22

 Öis, G. - vt. Wulff, G.

Otepää kirjanduslik esiaeg	3
Rahvusliku liikumise periood ja XIX sajandi lõpp	8
Rõngu	19
Puka ja Arula	36
Pühajärve	45
Vidrike	71
Sangaste	76
Urvaste	83
Kanepi	90
Tamme ja Valgjärve	98
Vana-Otepää, Lutike ja Päidla	108
Lõpetuseks	112
Kasutatud kirjandust	118
Isikunimede register	120

Круус Оскар
ЛИТЕРАТУРНЫЙ ОТЕПЯ
На эстонском языке

Обложка А. Йыерс
Издательство «Ээсти Раамат»
Таллин, Пярнуское шоссе, 10.

Toimetaja L. Lokotar
Kunstiline toimetaja L. Круус-
маа
Tehnilised toimetajad M. Kalamäe
ja A. Kребstein
Korrektor Ü. Rattur

Laduda antud 22. V 1969. Trükkida
antud 17. IX 1969. Paber 54×84/16.
Trükipaber nr. 1 — Ligatne Paberi-
vabrik, Läti NSV. Trükipoognaid 8,0.
Tingtrükipoognaid 6,7. Arvestuspoog-
naid 6,31. Trükiarv 20 000. MB-09105.
Tellimuse nr. 3219. Hans Heideman-
ni nimeline trükikoda, Tartu, Üli-
kooli 17/19. I.

Hind 21 kop.

2—8—4

21 kop.

A
30209

196386

TARTU ÜLIKOOLI RAAMATUKOGU

1 0300 00075148 9